

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

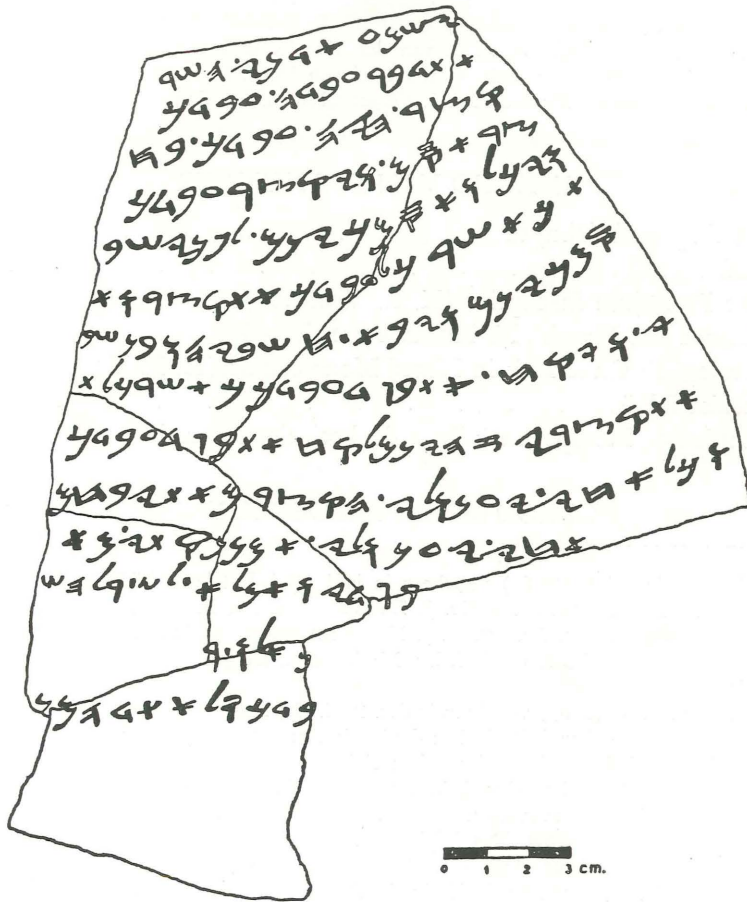

Fig. 120. Het hebreeuwse ostracon uit Meşad Hashavyahu. Een petitie van een verongelijkte oogstarbeider aan zijn superieur.

Israel Exploration Journal X, 1960, p. 130

PHENIX

is een halfjaarlijks bulletin, dat wordt uitgegeven door het Voorzatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en onder redactie van het Dagelijks Bestuur staat.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 12.— voor leden-medewerkers en f 10.— voor leden-begunstigers. Hiervoor ontvangen de aangeslotenen het bulletin Phoenix, zij kunnen de door de plaatselijke afdelingen te organiseren voordrachten bijwonen en mogen gebruik maken van de bibliotheek. De abonnementsprijs van Phoenix bedraagt voor niet-leden f 7.50 per jaar.

Adres van redactie en administratie van Phoenix, alsmede van het algemeen secretariaat van het Gpnootschap en de bibliotheek: Noordeindsplein 4a, Leiden. Openingsuren: 9-12.30 en 14-17 uur. Telefoon 23682, postrekening 229501 ten name van „Ex Oriente Lux”, Leiden.

Het Dagelijks Bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Dr. M. A. Beek, voorzitter; Prof. Dr. A. A. Kampman, 1e secretaris-penningmeester; K. R. Veenhof, 2e secretaris-penningmeester; Dr. W. F. Leemans; Prof. Dr. A. S. van der Woude. In het Algemeen Bestuur hebben voorts nog zitting: Mevrouw C. F. L. van Heek-van Heek; Prof. Dr. P. Naster; Prof. Dr. J. P. M. van der Ploeg O.P.; Prof. Dr. J. Vergote; Prof. Dr. J. Zandee.

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	238
Personalia	241
Nieuwe Palestijnse Inscripties (K. R. VEENHOF)	243
De Vrouwe van Megeb (M. HEERMA VAN VOSS)	261
Archaeologisch Onderzoek in Noord-Mesopotamië (K. R. VEENHOF)	263
Nogmaals Nubië	279
Boekennieuws: Mesopotamië; Woordenboek der oudheid	281

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

JAARBERICHTEN

Jaarbericht No. 16 (1959-62) verscheen in juni 1964. Het bevat bijdragen van Prof. Dr. F. R. KRAUS, Dr. R. FRANKENA, Dr. J. ZANDEE, Prof. Dr. B. VAN DE WALLE, Prof. Dr. J. DUCHESNE-GUILLEMIN, Dr. Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE, Mevr. H. ALKIM, Prof. Dr. F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL en Prof. Dr. M. A. BEEK. De omvang is 126 pag., met 13 fig. en 4 platen.

Jaarbericht No. 17 (1963) verscheen in dec. 1964. Het heeft de volgende inhoud: F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Babel und Bibel (II): die Patriarchenzeit; J. J. JANSEN, Eine Beuteliste von Amenophis II und das Problem der Sklaverei im alten Aegypten; OTTO EISSFELDT, Achronische, anachronische und synchronische Elemente in der Genesis; J. VAN DER PLOEG, Psalm 19 and some of its problems; CHR. BREKELMANS, Pronominal suffixes in the Hebrew Book of Psalms; TH. C. VRIEZEN, Das Hiphil von 'amar in Deut. 26, 17. 18; J. RYCKMANS, l'Apparition du cheval en Arabie Ancienne; YIGAL YADIN, The Nabataean kingdom, Provincia Arabia, Petra and En-Geddi in the documents from Nahal Hever; C. F. FRITSCH, The so-called "Priestly Messiah" of the Essenes; C. J. BLEEKER, The significance of the Religions in Antiquity. De omvang bedraagt 128 p., met 3 platen.

Jaarbericht No. 18 (1964) kwam in september 1965 gereed. Het heeft de volgende inhoud: M. KALAÇ, Eine Wettergott-Stele und drei Reliefs im Museum zu Maraş; J. ZANDEE, Hymnical sayings addressed to the sun-god by the High-priest of Amun Nebwenenef, from his tomb in Thebes; H. ALTENMÜLLER, Letopolis und der Bericht des Herodot über Papremis;

A. SALONEN, Bemerkungen zur sumerisch-akkadischen Brennholz-Terminologie; R. O. FAULKNER, Some notes on the god Shu; W. VON SODEN, Vedisch *magham*, „Geschenk“ — neuarabisch *mağğāniġa*, „Gebührenfreiheit“. Der Weg einer Wortsippe; R. BORGER, Ausstrahlungen des Zweistromenlandes; M. HEERMA VAN VOSS, An Egyptian magical brick; E. J. JONKERS, Waren der Aufstand des Aristonicus und die mithradatischen Kriege Klassenkämpfe?; A. S. VAN DER WOUDE, Das hebräische Pronomen demonstrativum als hinweisende Interjektion; S. H. HORN, Shechem. History and excavations of a Palestinian City; HANDAN ALKIM, Archaeological report from Turkey — 1963.

Jaarbericht No. 19 (1965) is in voorbereiding en zal omstreeks juni 1966 gereed zijn. Mededelingen over de inhoud van dit nummer zullen de leden nog bereiken.

Abonnementen kunnen worden opgegeven bij het Algemeen Secretariaat.

BANDEN JAARBERICHT EN PHOENIX; OUDE PUBLICATIES

De banden voor de oudere delen van het Jaarbericht zijn, met uitzondering van die voor Deel II (no. 6-8), uitverkocht. Voorwerk en registers voor alle delen zijn nog verkrijgbaar à *f* 6.—. Oude nummers van de Jaarberichten zijn voor leden nog verkrijgbaar, vanaf no. 10, voor de prijs van *f* 15.— per nummer. Het ligt in de bedoeling na het gereedkomen van Jaarbericht no. 19 of 20 (afhankelijk van de omvang) weer een buckram band verkrijgbaar te stellen voor Deel VI (= Jaarbericht no. 16-19/20). In het laatste Jaarbericht van dit deel zullen hierover nadere mededelingen worden gedaan.

Banden voor Phoenix jaargang I-VIII zijn nog verkrijgbaar voor *f* 3.50. Het ligt in de bedoeling na afsluiting van jaargang XII (d.w.z. eind 1966) een band te ontwerpen voor Jaargang IX-XII, waarvan de bladzijden in verband daarmee doorlopend genummerd zijn, zodat een deel ontstaat van ca. 380 pag. Oude nummers van Phoenix zijn nog leverbaar (behalve no. VII, 1) à *f* 1.50 en vanaf jaargang IX à *f* 2.—. De prijzen van gehele jaargangen bedragen resp. *f* 3.— en vanaf jaargang IX *f* 4.—. Er zijn nog enkele complete sets van Jaargang I-VIII leverbaar, inclusief band, voor de prijs van *f* 30.—.

JAARVERGADERING 1965

De Algemene Ledenvergadering werd dit jaar op 19 juni te Leiden gehouden. In het huishoudelijke gedeelte kwam de algemene situatie van het Genootschap aan de orde via de jaarverslagen van de secretaris-penningmeester. Het *lezingsprogramma* werd in het algemeen op bevredigende wijze afgewerkt, waarbij de meeste afdelingen drie of meer voordrachten organiseerden. Enkele afdelingen (Tiel, Leeuwarden, Breda) bleken te klein te zijn om op verantwoorde wijze hieraan te kunnen medewerken. In de twintig nederlandse afdelingen werden in totaal 85 voordrachten gehouden. Ongeveer een derde gedeelte hiervan kwam tot stand in samenwerking met andere wetenschappelijke organisaties of verenigingen. De opkomst was — behoudens in enkele kleine studiekringen — bevredigend. In het komende jaar zal opnieuw gestreefd worden naar een zo rijk mogelijke schakering in de lezingen, waarvoor weer een beroep zal worden gedaan op de gewaardeerde medewerking van al diegenen, die door studie of anderszins met een der vele facetten van het Oude Nabije Oosten vertrouwd zijn.

De nieuwe opzet, waarbij de afdelingen zelf, met gelden door het algemeen bestuur beschikbaar gesteld, voor de organisatie der lezingen zorg

dragen, voldeed in het algemeen goed. Er zal gestreefd worden naar een verruiming van de geldelijke uitkeringen aan de plaatselijke besturen, ten einde deze in staat te stellen de sprekers beter te honoreren en gebruik te kunnen maken van communicatie-media als de geluidsfilm. De positie van de *leden-medewerkers* zal nader worden bepaald en een nieuwe lijst van hen, die voor deze status in aanmerking komen, zal worden opgesteld. Ook de financiële toestand is gezond. De contributies komen regelmatig binnen en de uitgave van de *publicaties* (het „Jaarbericht” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen”) is — met name doordat zich bijna een derde van de leden op het Jaarbericht abonneerde — economisch verantwoord geworden. Het Jaarbericht zal voortaan jaarlijks verschijnen met een omvang van ca. 120 pag., wat mogelijk is nu de ontstane achterstand vrijwel is ingehaald. In de Serie „Mededelingen en Verhandelingen” zijn twee nieuwe delen in voorbereiding: een studie van Dr. Zandee, gewijd aan een egyptische religieuze text, onder de titel ‘An Ancient Egyptian Crossword Puzzle’ (welke in het begin van 1966 gereed zal zijn) en het tweede deel van Dr. Stricker’s ‘De Geboorte van Horus’. De uitgave van het bulletin Phoenix zal op dezelfde voet worden voortgezet (omvang een kleine 100 pag. per jaar). Het *ledental* bleef gedurende het afgelopen jaar vrijwel constant: tegenover een verlies van ca. 100 leden wegens overlijden, vertrek of bedanken stond een evengrote aanwinst van nieuwe leden, voornamelijk te danken aan de activiteiten van enkele plaatselijke bestuursleden. Helaas moest een tiental leden worden afgevoerd wegens wanbetaling. Het *ledental* in Nederland bedraagt thans ca. 1580.

In België bedraagt het *ledental* thans iets minder dan 150, daar een aantal leden wegens niet nakomen der financiële verplichtingen moest worden geschrapt. Hier werden in vijf studiekringen in het totaal 18 voordrachten gehouden. Als gastsprekers uit Nederland traden op Prof. Dr. D. S. ATTEMA en Mr. P. W. PESTMAN. Als gastspreker uit België hield de huidige voorzitter van de Belgische afdeling, Prof. Dr. P. NASTER, enkele voordrachten in Nederland.

Tijdens het niet huishoudelijke gedeelte van de vergadering werden voor de lunch een tweetal kleurenfilms vertoond: „Rivers of Time”, dat een beeld geeft van de oude culturen langs Eufraat en Tigris, en „In Search of History”, dat de israëlische archaeologische onderzoeken in de woestijn van Juda op de voet volgt. Na de lunch werd een bezoek gebracht aan de tentoonstelling „Past het of past het niet”, opgesteld in het Rijksmuseum van Oudheden, welke een beeld geeft van de methodiek en resultaten van de nederlandse opgravingen in Jordanië (Deir Allah). De leider van de expeditie, Dr. H. J. FRANKEN hield een inleidende causerie en leidde de deel-

nemers rond, die vervolgens door de directie van het Museum gastvrij werden ontvangen.

De komende algemene ledenvergadering zal vermoedelijk in het begin van juni 1966 in Utrecht worden gehouden. Het Bestuur wekt alle leden, en met name de leden-medewerkers en afdelings-bestuurders, op hieraan deel te nemen.

PERSONALIA

Nieuwe hoogleraren en doctores in de nederlandse orientalistiek

In het begin van 1965 werd Dr. A. A. KAMPMAN benoemd aan de literaire faculteit van de Universiteit van Istanbul tot buitengewoon hoogleraar voor het geven van onderricht in de Algemene Geschiedenis vanaf 1600, inzonderheid de betrekkingen tussen het Ottomaanse Rijk en West-Europa.

In april-mei 1965 heeft professor KAMPMAN in het Duits college gegeven over 'Diplomatie und Orientalische Frage (1683-1924)'. Daarnaast gaf hij in het Frans college over de Monumenten der Timurieden in Turkestan. De colleges trokken grote belangstelling. Er waren geregeld honderdvijftig toehoorders, die aandachtig luisterden. Professor KAMPMAN vervult hier een taak, die ook hemzelf grote voldoening zal verschaffen.

Van de oprichting af is professor KAMPMAN secretaris-penningmeester geweest van ons genootschap Ex Oriente Lux. In deze functie was hij een groot organisator en — wat nog meer zegt — een trouwe vriend voor velen van ons. Zij zullen zich van harte verheugen in de eervolle benoeming, die hem thans, naast andere onderscheidingen van vroeger datum, te beurt is gevallen.

In Utrecht werd Dr. R. FRANKENA benoemd tot hoogleraar in het Hebreeuws, Hebreeuwse oudheidkunde en het Babylonisch-Assyrisch. Hij volgt voor deze vakken prof. dr. A. R. Hulst op. Deze heeft inmiddels de leerstoel overgenomen van prof. dr. Th. C. VRIEZEN, die met een eervolle opdracht naar Beiroet is vertrokken.

Professor FRANKENA, geb. in 1925, legde in 1950 in Groningen cum laude het doctoraal examen theologie af en in 1951 in Leiden het doctoraal examen semietische letteren. Hij promoveerde in 1953 te Leiden in de faculteit der letteren op een proefschrift over *Takultu, de sacrale maaltijd in het Assyrische Ritueel*. Professor FRANKENA was in 1954 en 1957 geruime tijd werkzaam in Istanbul voor het bestuderen en kopiëren van daar aanwezige Assurtabletten.

Van 1957 af is professor FRANKENA als wetenschappelijk ambtenaar in dienst geweest van de Rijksuniversiteit te Leiden. Eind 1959 besloten professor KRAUS en hij tot het uitgeven van alle bereikbare Oud-Babylonische brieven; een Commissie van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen werd ingesteld om dit project te steunen. Met steun van Z.W.O. begonnen reizen naar de Europese musea te Londen, Parijs en Berlijn teneinde reeds gepubliceerde brieven te collationeren.

Professor FRANKENA heeft op 15 november l.l. zijn inaugurele oratie gehouden, getiteld: „Kanttekeningen van een Assyrioloog bij Ezechiël”.

Aan de Universiteit van Amsterdam is Dr. Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE benoemd tot gewoon hoogleraar in de geschiedenis en archeologie van het Nabije Oosten, in het Assyrisch-Babylonisch, Sumerisch, Hethietisch en aanverwante voor-Aziatische talen. Hij volgt de in 1963 overleden prof. dr. P. van der Meer op.

Professor HOUWINK TEN CATE, in 1930 geboren te Groningen, legde in 1956 met lof het doctoraal examen klassieke en semietische letteren af aan de universiteit van Amsterdam, waar hij in 1961 eveneens met lof promoveerde op een proefschrift over *The Luwian population groups of Lycia and Cilicia Aspera during the hellenistic period*. Na leraar klassieke talen te zijn geweest aan het Barlaeusgymnasium, maakt hij sinds enige jaren deel uit van de wetenschappelijke staf der universiteit, laatstelijk als wetenschappelijk hoofdamtenaar belast met het inleidend onderwijs in het Assyrisch-Babylonisch, Sumerisch en Hethietisch. Hij is thans gedurende een jaar op uitnodiging van professor GÜTERBOCK werkzaam aan het Oriental Institute te Chicago, V.S.

Dr. N. A. VAN UCHELEN promoveerde tot doctor in de theologie op 3 juli 1964, op een proefschrift getiteld *Abraham de Hebreëër*. Promotor was prof. dr. M. A. BEEK.

De heer VAN UCHELEN, geboren te Arnhem, legde in 1957 het doctoraal examen af aan de Universiteit van Amsterdam; hij is thans werkzaam als leraar aan de Kennemer Scholengemeenschap te Overveen.

Het proefschrift stelt een onderzoek in naar de betiteling ‘de Hebreëër’, die Abraham slechts op één plaats in het Oude Testament krijgt (Gen. 14 : 13). Door het gebruik van dit appellativum wordt Abraham, die elders getekend is als een vreedzame nomade, getypeerd als een krijgsvaardig man. Buitenbijbelse documenten kennen eveneens herhaaldelijk de equivalente benaming *Habiru* ter omschrijving van gewapenderhand optredende mensen. In de overige bijbelse geschriften moet de aanduiding ‘hebreëen’ niet ethnologisch

maar sociologisch verstaan worden. Dr. VAN UCHELEN betoogt dat het daarom onjuist is deze benaming in wetenschappelijke verhandelingen te gebruiken voor Israël als volk.

Op 28 mei 1965 promoveerde W. W. PH. RÖMER aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op een magistraal proefschrift, getiteld *Sumerische 'Königshymnen' der Isin-Zeit*. Promotor was professor dr. A. R. HULST.

Dr. RÖMER is in 1928 in Zwolle geboren. Hij studeerde theologie en semietische letteren in Utrecht en deed in deze vakken zijn doctoraal examen in 1953. Op raad van professor DE LIAGRE BÖHL, wiens colleges hij in Leiden had gevolgd, heeft hij de Sumerische hymnenliteratuur bewerkt onder leiding van professor FALKENSTEIN te Heidelberg. Gedurende de jaren 1962-1964 was hij medewerker van professor VON SODEN te Münster bij het kaartsysteem voor het Akkadische Handwörterbuch.

Het proefschrift van Dr. RÖMER biedt zeven hymnen in transcriptie, met een vertaling, voorzien van aantekeningen, die van grote nauwgezetheid bij de bewerking van het materiaal getuigen.

NIEUWE PALESTIJNSE INSCRIPTIES

Tot het einde van de tweede wereldoorlog is de palestijnse archaeologie niet bepaald vermeld geweest met het vinden van inscripties. Zelfs in vergelijking met wat uit de kleine Aramese en Phoenische buurlanden aan het licht gekomen is, is het aantal schriftvondsten vrij gering. Men kan ze op de vingers van één hand tellen: de Gezer-kalender, de Samaria-ostraca, de Siloam-inscriptie, en de Lachiš-brieven, waaraan men dan de bekende moabietische stele van Meša kan toevoegen. Men vindt deze inscripties bijeen in de textuitgave *Palestine Inscriptions* van Th. C. VRIEZEN en J. H. HOSPERS (Leiden, 1951). Een nederlandse vertaling, met commentaar treft men aan in het boek van HENRI MICHAUD, *Op steen en klei* (Nijkerk, 1959).

Een nieuwe periode in de geschiedenis der palestijnse epigrafie werd ingeluid door de ontdekking der zg. handschriften van de Dode Zee, en sindsdien is zowel door toegenomen archaeologische activiteit als door toeval een belangrijk aantal epigrafische vondsten gedaan. Handschriften en papyri kwamen aan het licht in de Wadi Murabba'ât, in de grotten van de woestijn van Juda, ten Noorden van Jericho en in Massada. Daarnaast werden een aantal inscripties — voornamelijk daterend uit de periode van de israelitische monarchie (9e-6e eeuw v. Chr.) — ontdekt, geschreven op kruiken, potscherven, papyrus en steen, waaraan wij in dit overzicht enige aandacht willen schenken. Enkele van deze inscripties — ontdekt na het verschijnen

van *Palestine Inscriptions* — werden reeds behandeld in het boek van MICHAUD. Deze kunnen hier kort aangeduid worden. Het betreft een drietal vondsten: 1) Een inscriptie, vermoedelijk uit de 7e eeuw v. Chr., boven de ingang van een graf, in het dorp *Silwan*, nabij Jeruzalem, reeds in 1899 ontdekt, doch pas door AVIGAD in 1953 juist geïnterpreteerd. De tekst luidt in vertaling: „¹Dit is het [graf van . . .]yabu, de „majordomus”. Hier bevindt zich geen zilver of goud ² maar slechts [zijn gebeente] en het gebeente van zijn bijvrouw (slavin) nevens hem. Vervloekt de mens die ³ dit opent”. (De majordomus, lett. „die over het huis/paleis”, was een hoge Jodese staatsambtenaar, vgl. J. KATZENSTEIN, *I(srael) Exploration J(our-*

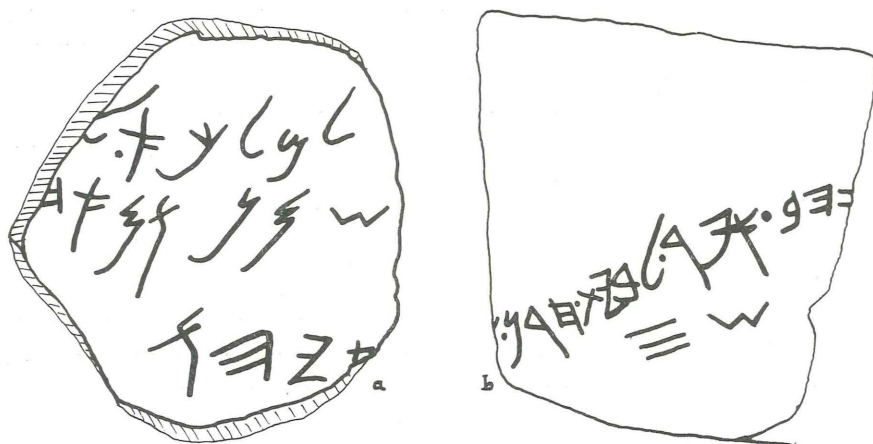

Fig. 121. Twee ostraca uit Tell Qasile.

Naar: *The Excavations at Tell Qasile 1948/9*, pl. X, 3, 4

nal) 10, 1960, p. 149v.). 2) Bij de opgravingen in *Tell Qasilê*, een oude havenplaats even ten noorden van Jaffa kwamen twee ostraca te voorschijn. Het eerste (fig. 121 a) draagt het opschrift: „Voor|van de koning, 1000 (maten) olie, en 100 [Ahi?]yabu”. Het tweede: „Goud van Ofir voor Beth Horon (de tempel van Horon?), 30 sikkels” (fig. 121 b). 3) Te *Hazor* kwamen eveneens enkele ostraca aan het licht; op één ervan (fig. 122 a) staat „voor *Makbiram*”. Voorts vond men een fragment van een wijnkruik (fig. 122 b) met het opschrift: *lḥqḥ smdr*, „voor *Peqab*, *smdr*-wijn” (het nog niet geheel duidelijke woord *smdr* komt ook voor in Hoogl. 2 : 13, 15; 7 : 13).

In het volgende overzicht gaan wij iets nader in op de nieuwe inscripties, die men ruwweg kan onderscheiden in een viertal belangrijke schriftvondsten van enige omvang, waarbij kwesties van interpretatie, datering en achtergrond

een rol spelen, en een aantal min of meer losstaande, korte inscripties. Als aanhangsel wordt nog melding gemaakt van twee inscripties uit Palestina, welke te dateren zijn na het begin van onze jaartelling, en te voorschijn kwamen bij onderzoekingen in Caesarea.

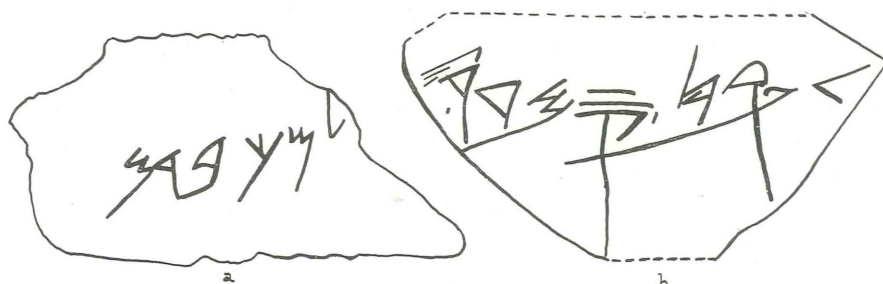

Fig. 122. Twee ostraca uit Hazor.

Naar: *Hazor Vol. II, pl. CLXX, 5 en pl. CLXXI, 2*

Het belang van de pre-exilische inscripties is behalve in hun zakelijke inhoud, hun woordenschat en orthografie, vooral gelegen in het feit dat het met het toenemen van het aantal schriftvondsten mogelijk wordt een beter overzicht te verkrijgen van de palaeografie van het oud-hebreeuwse cursief-schrift in de 8e-6e eeuw v. Chr. Het is mogelijk gebleken bepaalde ontwikkelingen in de vormen van de letters te onderkennen, welke houvast bieden voor de datering van inscripties, die geïsoleerd of in een onduidelijke archaeologische context te voorschijn kwamen. Diverse auteurs laten door middel van vergelijkende tabellen van lettervormen deze ontwikkeling zien, en met name CROSS heeft hieraan in zijn hierna te noemen studies veel aandacht besteed. De jongste vorm van dit schrift, daterend uit de 6e eeuw v. Chr., heeft, zoals recent onderzoek heeft uitgewezen (vgl. R. S. HANSON, *Paleo-Hebrew Scripts in the Hasmonean Age*, BASOR 175, 1964, p. 26-42) weer als model gediend voor de opschriften op hasmonese munten (115-37 v. Chr.). Dit muntenschrift schijnt, samen met de schriftvorm der zegelafrollingen uit de hellenistische periode, gediend te hebben als voorbeeld voor het herleefde oud-hebreeuwse schrift in sommige der handschriften van Qumrân gebruikt (met name fragmenten van Leviticus). Deze late vormen van het oud-hebreeuwse cursief-schrift hadden een uitloper in het samaritaanse schrift, waarbij een tussenstadium werd vertegenwoordigd door het in oud-hebreeuwse letters geschreven *tetragrammaton* in de overigen in quadratisch uitgevoerde Habbakuk-rol van Qumrân. Samen met de kortgeleden ontdekte Samaria-papyri (zie *Phœnix* X, p. 137v.) en de andere schriftvondsten in het gebied rond de Dode Zee, vormen de nieuwe inscripties een belangrijke bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van het Hebreeuwse schrift.

I. Beschreven kruikhandvaten uit Gibeon

Tijdens de onder leiding van J. B. PRITCHARD staande opgravingen te *eg-gib*, meestal geïdentificeerd met Gibeon, stootte men op een groot, rond bassin, 11 m. breed en 10.50 m. diep, dat zich weer voortzette in een ruim 13 m. diepe, getrapte tunnel, welke uitkwam bij een waterreservoir. Dit watervoorzieningscomplex, waarvan de datering omstreden is — PRITCHARD kiest voor de 11e-12e eeuw, GALLING voor de 8e eeuw — was vermoedelijk in de 6e eeuw v. Chr. in onbruik geraakt en (opzettelijk?) opgevuld met afval. In het bassin werden, in de lagen tussen 4.60 en 7.60 m. beneden de bovenrand, 56 oren van kruiken gevonden, beschreven met oud-hebreeuwse lettertekens. De kruiken zelf zijn van een type dat vrijwel geen parallellen heeft in Palestina, en de inhoud ervan valt niet precies te bepalen; de schattingen lopen uiteen van ca. 15-25 liter.

De inscripties, in alle gevallen op 6 na, na het bakken van de kruiken in de oren gekrast, vertonen een min of meer vast patroon. Ze beginnen meestal met het woord *gb^cn*, dat wordt gevolgd door één of meer van de volgende woorden: *gdr|d* (19 ×), *hⁿnyhw* (21 ×), *nr^o* (14 ×), *zryhw* (7 ×), *mryhw* (5 ×), *dml^o* (5 ×) en *šb^ol* (1 ×). Het woord *gdr|d* volgt steeds direct op *gb^cn*, een veel voorkomende combinatie is voorts *hⁿnyhw nr^o* (fig. 123).

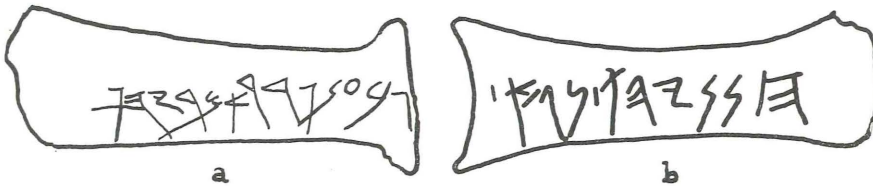

Fig. 123. Beschreven kruikhandvaten uit Gibeon. a) *gb^cn gdr mryhw*; b) *hⁿnyhw . nr^o*. PRITCHARD, *Hebrew Inscriptions...* no. 14 en 22

PRITCHARD geeft de volgende interpretatie van opschriften. Het omstreden woord *gdr|d* leest hij *gdr*, „muur”, „omheining”, en vat het vooral i.v.m. het verhaal van Bileam in Num. 22 : 24-25 op als aanduiding van een ommuurd stuk wijngaard. *gb^cn* (= Gibeon) is aanduiding van de localisatie van de betreffende *gdr*. De overige woorden zijn kennelijk eigennamen: *mryhw* (die op een ostrakon uit Samaria voorkomt) bekend uit het O.T. Deze namen duiden de eigenaars der betreffende wijngaarden aan, waarvan *mryhw*, *zryhw* en *hⁿnyhw* vermoedelijk tijdgenoten waren, terwijl hij de overigen (verenigd in inscriptie no. 21/22 in de volgorde *dml^o, šb^ol*,

ḥnnyḥw, nr²) als zoon, vader, grootvader en overgrootvader opvat. Het doel van de inscripties was de in de kruiken gebottelde wijn, die bestemd was voor export, te voorzien van een label met vermelding van plaats van herkomst en fabrikant, zoals heden ten dage nog gebruikelijk is. Behalve als soort qualiteitsaanduiding diende de label eveneens om de lege kruiken weer bij de fabrikant te doen terugkeren, in Gibeon, waar de scherven uiteindelijk in het bassin terecht kwamen, toen de kruiken in onbruik raakten. Deze interpretatie brengt de inscripties in nauw verband met de wijnindustrie te Gibeon, waarvan in het zg. 'industrial area' op ca. 25 m. van het bassin, duidelijke bewijzen zijn gevonden in de vorm van druivenpersen, opslagkelders, trechters e.d. Zij wordt verder gesteund door enkele vondsten: a) die van een fragment van een trechter en talrijke klei-stoppen in dezelfde lagen waarin de beschreven kruikoren werden gevonden; b) die van de latere ontdekking van nog vijf beschreven kruikoren in het genoemde 'industrial area', die vermoedelijk achter bleven, toen het puin daar werd geruimd om er het in onbruik geraakte bassin mee te vullen.

De inscripties worden door PRITCHARD gedateerd in de periode tussen het begin van de zevende en het begin van de zesde eeuw v. Chr., zowel om palaeografische redenen, als omdat de inscripties zich i.v.m. zijn boven weergegeven interpretatie minstens over drie generaties uitstrekken.

Deze opvattingen zijn niet onweersproken gebleven. Met name AVIGAD, CROSS en GALLING gaven een andere uitleg aan de vondst. In de eerste plaats lezen zij het kernwoord niet *gdr* maar *gdd*, om diverse palaeografische redenen (zie met name CROSS). Zij vatten het op als een eigennaam, waarvoor ALBRIGHT bij CLEVELAND, AJA 64, 87 de lezing Gaddûd voorstelt. De andere namen worden geïnterpreteerd als die van van elkaar afhankelijke — maar zich blijkbaar wel op éénzelfde plaats bevindende — individuen, op grond van het feit dat nooit het woord *bn*, „zoon van” voorkomt, wat men bij patronimica normaliter verwacht. Het noemen van vier namen (op no. 21/22) kan men moeilijk als firma-naam interpreteren en de unieke inscriptie no. 51, welke luidt *gb^cn lgdd ḥnny[ḥw]* bewijst door de praepositie *l* „voor/van” dat ook *gdd* een eigennaam is. GALLING geeft de volgende verklaring van de bedoeling der inscripties: het zijn vermoedelijk ambtelijke leveringen van wijn of liever olie, bestemd voor zich in 's konings dienst bevindende, met name genoemde personen, gestationeerd in of bij Gibeon, dat blijkens de vondst van koningsstempels op kruikoren een rijkvesting was. Meerdere namen op een oor duiden aan dat de inhoud gedeeld moest worden; de verschillende combinaties duiden aan dat de samenstelling van het garnizoen aan wijziging onderhevig was (Bibliotheca Orientalis XXII, 1965, p. 242 v.).

De datering is problematisch. PRITCHARD merkt terecht op dat voor dergelijke graffiti vrijwel geen vergelijkingsmateriaal aanwezig is, terwijl de vormen beïnvloed kunnen zijn door de noodzaak op een brosse en sterk gebogen ondergrond te schrijven. De variatie in de vormen der letters kan

ו - ו	פ פ	ז - ז	צ צ	ל - ל	ל ל	פ - פ	ך כ
ב - ב	ק ק	ה - ה	ה ה	מ - מ	מ מ	ש - ש	מ מ
ג - ג	ך כ	ט - ט	ט ט	נ - נ	נ נ	ק - ק	ק ק
ד - ד	ק ק	י - י	ז ז	ס - ס	ס ס	ר - ר	ק ק
ה - ה	פ פ	כ - כ	כ כ	ע - ע	ע ע	ש - ש	ו ו
ו - ו	ק ק					ת - ת	כ כ

Fig. 124. Overzicht van enkele vormen van het oud-hebreeuwse cursieve schrift.

wijzen op het werk van verschillende min of meer geoefende schrijvers. CROSS komt na een gedetailleerd palaeografisch onderzoek tot de conclusie: de cursieve elementen in een aantal letters duiden op een datum omstreeks het einde van de 7e of liever in het begin van de 6e eeuw. ALBRIGHT spreekt zich uit voor het einde der 6e eeuw (wat moeilijk te rijmen is met GALLING's interpretatie) i.v.m. aardewerkvormen en de barbaars aandoende veelheid van lettervormen, welke slechts verstaanbaar zou zijn in een periode toen er geen schrijversscholen bestonden.

J. B. PRITCHARD, *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*. Philadelphia, 1959; IDEM, *More Inscribed Jar Handles from El-Jib*, BASOR 160, 2v.; F. M. CROSS JR., *The Inscribed Jar Handles from Gibeon*, BASOR 168, 18v.; N. AVIGAD, *Some Notes on the Hebrew Inscriptions from Gibeon*, IEJ 9, 1959, 130-133; K. GALLING, *Kritische Bemerkungen zur Ausgrabung von eš-šib*, BiOr XXII, 5/6, 1965, p. 242-245.

II. De ostraca van Mešad Ḥashavyahu

Tijdens de opgravingen te *Minet Rubīn*, in de ruïnes van een fort even ten zuiden van Yabne-Yam, kwamen in deze thans Mešad Ḥashavyahu gedoopte vindplaats in 1960 een aantal ostraca te voorschijn.

a) De brief aan de prefect

De belangrijkste tekst is ongetwijfeld die van een 14-regelige brief in oud hebreeuws schrift (fig. 120). We geven hiervan een vertaling, welke in hoofdzaak de door de eerste uitgever, J. NAVEH en door F. M. CROSS, voorgestelde interpretatie volgt. Het is niet nodig hier de hebreeuwse tekst

weer te geven, daar deze reeds dikwijls is gepubliceerd en o.a. als no. 200 is opgenomen in het handboek van DONNER-RÖLLIG, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* (1962).

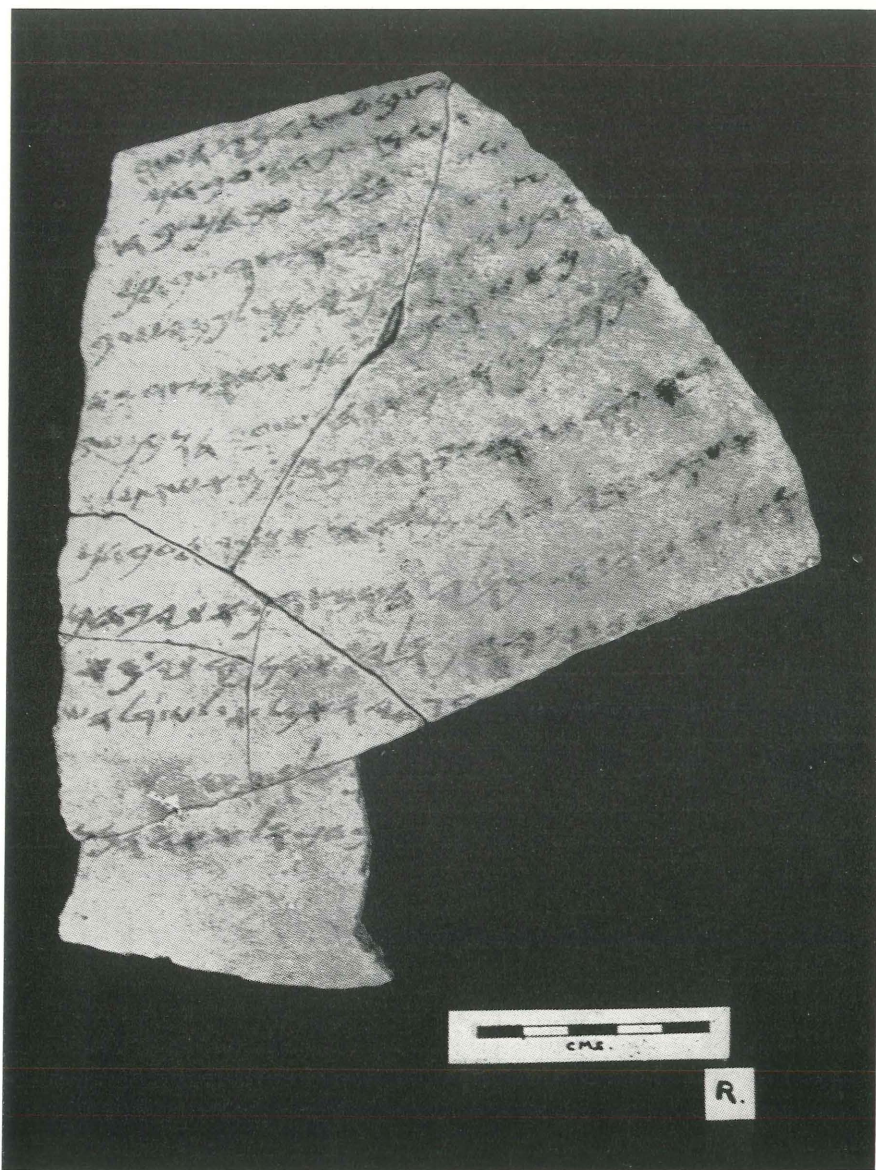

Fig. 125. Infrarood fotografie van het ostracon van Mešad Ḥashavyahu.

Bibliotheca Orientalis XIX, pl. I

„¹ Moge mijn heer, de prefect, aanhoren ² het woord van zijn knecht. Uw knecht ³ — met oogstwerk was uw knecht bezig in ⁴ HṢR ṽSM. Uw knecht oogstte, ⁵ mat af en sloeg het graan op *zoals gewoonlijk*. Voor de *rusttijd*, ⁶ toen uw knecht het geoogste had afgemeten en ⁷ opgeslagen, zoals gewoonlijk, kwam Hoša^cyahu de zoon van Šobay ⁸ en nam het kleed van uw knecht in beslag; hoewel ik het door mij geoogste had afgemeten, zoals gewoonlijk, nam hij het kleed van uw knecht in beslag. ¹⁰ Maar al mijn collegas kunnen voor mij getuigen, zij die samen met mij oogstwerk verrichtten in de hitte van de ¹¹ [zon]. Al mijn collegas kunnen voor mij getuigen: werkelijk ik heb geen ¹² [*schuld*. Laat hem *dan toch terugbezorgen*] mijn kleed; en zo niet, dan kunt gij als prefect toch terugbezorgen ¹³ [het kleed van uw] knecht; [en wil] hem toch ont[ferming schen]ken ¹⁴ doordat gij het [kleed van] uw knecht [terugbezorgt]; wijs hem niet af; ¹⁵ ...”.

In deze vertaling staan de aanvullingen tussen haken en onzekere vertalingen en aanvullingen cursief. HṢR ṽSM is blijkbaar de naam van een dorp of landerij. De onzekerheden komen voort uit de onduidelijkheid van enkele lettertekens, de lacune in de laatste regels, enkele vrij onbekende technische termen en onkunde over de *Sitz im Leben* van het document. Een nogal afwijkende interpretatie geeft YEIVIN, die uit de tekst leest dat de arbeider in werktijd geslapen heeft. Punten waar men anders kan vertalen zijn o.a. *r. 5*: i.p.v. „voor de rusttijd” (als onderbreking van het werk, schafttijd, vgl. Ruth 2 : 7 en Ex. 21 : 19), „voor de Sabbath”; *r. 12*: na de lacune kan men de letters *w³ml³* op zichzelf ook interpreteren als „ik zal vergoeden”; voorts kan men dit woord absoluut nemen, zoals in de vertaling boven, in de betekenis van: „zo niet, dan...”, maar men kan het ook als conjunctie opvatten: „en indien de prefect niet kan...”. Wij vertaalden boven *lšr* + inf. + *l* als: „gij als prefect kunt”. CROSS e.a. vertalen: „And if not, it is (still) incumbent on the commander to return the garment...”, waaruit men concludeert dat hier bedoeld wordt op de uit de O.T.ische wetgeving bekende regel dan een als onderpand genomen gewaad vóór de avond diende te worden geretourneerd, daar het als deken nodig kon zijn (Ex. 22 : 25v.; Deut. 24 : 10v.; vgl. Amos 2 : 8 en Spr. 20 : 16 = 27 : 13). Deze vertaling, met interessante juridische implicaties, lijkt mij niet het meest voor de hand te liggen daar de uitdrukking hier gebezigd met de praepositie *l* meer de mogelijkheid tot iets aanduidt, evenals *yeš l* (2 Kron. 25 : 9 en Gen. 31 : 29). De plicht om iets te doen wordt vooral uitgedrukt door de praepositie *al*, zo in 2 Sam. 18 : 11. — Het herhaalde „zoals gebruikelijk” is niet geheel zeker, maar het hebreeuwse *kymm* duidt in ieder geval een regelmatig terugkerend iets aan, in dit geval waarschijnlijk: „zoals iedere dag weer” (vgl. CROSS, BASOR no. 168, p. 23 *Addendum*).

Op andere punten is de vertaling en interpretatie zoals gezegd enigszins afhankelijk van de *Sitz im Leben* van het document. Er is sprake van een arbeider, die oogstwerk verricht, en vermoedelijk wegens het niet voldoen aan het gevraagde dagelijkse of wekelijkse quotum aangepakt wordt, waartegen hij in beroep komt. Aan een gewone huurling valt wel niet te denken, daar zijn nalatigheid op zijn loon verhaald kon worden. Daarom denkt men aan gedwongen arbeid, corvée in dienst van de koning (cf. 2 Kron. 32 : 28v.) b.v. om de voorraden in het fort, waar het ostracon werd gevonden, op peil te houden, waarbij de *šr* de commandant of militaire prefect kan zijn geweest. Men neemt dan aan dat overigens vrije boeren voor een bepaalde tijd tot corvéedienst op koninklijke landerijen werden geroepen, waarin een bepaald quotum geogst diende te worden — vandaar het „afmeten” en „opslaan” in de tekst, waarbij *šbt* in r. 5 eventueel als Sabbath (= einde van de corvéetijd) is op te vatten, indien men de corvée-tijd op één week stelt. Ook kan men misschien denken aan de landbouwers in vaste dienst des konings, die uiteraard ook bepaalde prestaties moesten leveren, vgl. 2 Kron. 26 : 10. Vgl. voor deze aspecten van de brief de uiteenzettingen van TALMON.

Historisch gezien is opvallend dat deze brief, die naar palaeografie, orthografie en volgens de stratigrafie in de 7e eeuw thuis hoort, zo noordelijk is gevonden; het fort ligt immers aan de Middellandse Zee, even ten Z.W. van Megiddo. De stichting ervan en de militaire organisatie, waarvan vermoedelijk ook deze brief getuigenis aflegt, brengt men dan ook in verband met Josia's militaire expansie op het gebied van het oude tienstammen-rijk (vgl. 2 Kron. 34 : 6), een expansie welke zal hebben samengehangen met zijn anti-egyptische politiek. De militaire gouverneur van het fort en het omliggende district, die de koning representeerde, was de persoon tot wie men zich in geval van hoger beroep wendde. De brief, een soort petitie, werd dan ook in het wachtvertrek van de vesting gevonden.

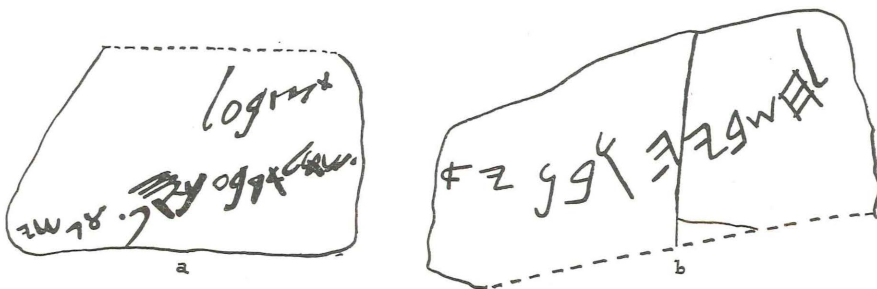

Fig. 126. Twee kleinere inscripties uit Mešad Ḥashavyahu.

Israel Exploration Journal X, p. 137; XII, pl. 6 c

b) *Andere inscripties*

De overige inscripties te Mešad Ḥashavyahu gevonden omvatten 6 ostraca en een graffito op de hals van een kruik. De laatste inscriptie leest Naveh als: *lḥšbyhw bn yʿ[, " van/aan Ḥašabjahu zoon van Ya["* (fig. 126 b). Het enig leesbare ostracon draagt twee regels tekst, die de uitgever voorlopig als volgt vertaalt: „[Ne]tašbaʿal ... woog af vier (sikkels) zilver, 4 naar het koninklijk gewicht, als donatie” (fig. 126 a).

J. NAVEH, *A Hebrew Letter from the Seventh Century B.C.*, I.E.J. 10, 1960, p. 129-139; J. NAVEH, *More Hebrew Inscriptions from Mešad Ḥashavyahu*, I.E.J. 12, 1962, p. 27-32; J. NAVEH, *Some Notes on the reading of the Mešad Ḥashavyahu Letter*, I.E.J. 14, 1964, p. 158-159; S. YEIVIN, *The Juridical Petition from Mešad Ḥashavyahu*, BiOr 19, 1962, p. 3-10; F. M. CROSS, *The Murabbaʿat Papyrus and the Letter found near Yabneh-Yam*, BASOR 165, p. 34-46; J. D. AMUSIN — M. L. HELTZER, *The Inscription from Mešad Ḥashavyahu. Complaint of a Reaper of the Seventh Century B.C.*, I.E.J. 14, 1964, p. 148-157. E. VOGT, *Ostracon Hebraicum Saec. 7 A.C.*, Biblica 42, 1961, p. 135v.; S. TALMON, *The new „Hebrew Letter” from the Seventh Century B.C. in historical Perspective* BASOR 176, 1965, p. 29v.

III. *Graffinscripties van Hirbet bēt Lejj*

Tijdens werkzaamheden voor de aanleg van een weg kwam in 1961 aan de oostkant van de heuvel hirbet bēt lejj (8 km. ten oosten van Lachiš) een in de rots uitgehouwen graf te voorschijn, bestaande uit een voorkamer, bereikbaar via een afstapje van twee treden en twee grafkamers van het bankgraf type. Op de wanden van de voorkamer ontdekte de opgraver, J. NAVEH een aantal graffiti: een vijftal tekeningen, voorstellende drie menselijke figuren (één ervan draagt misschien een lier; een ander heeft de armen in gebedsgeste opgeheven), en twee zeilschepen; en een zevental inscripties, welke onderscheiden worden in vier „kleine” en drie „grote”. De inscripties zijn moeilijk leesbaar, daar het schrift zeer cursief is en de vorm der letters in de graffiti niet steeds duidelijk. Bovendien vindt men naast de inscripties tal van losse krassen en losse letters.

De kleine inscripties bevatten slechts losse woorden, en zijn moeilijk nader te interpreteren. Men kan ze als volgt lezen: 1) *yšr mḥr* (twee namen?); 2) *ʿr*; 3) *ʿrrhw*; en 4) *ʿwrr*. De inscripties 2-4 geven vermoedelijk vormen weer van de wortel *ʿ-r-r*, „vervloeken”.

De grote inscripties zijn de volgende (fig. 127):

- A. *yḥwbʿ ʿlby kl ḥʿrṣ ḥlry yḥd lw ʿlby yršlm*
 „Jahwe(?) (is) de God van heel de aarde;
 de bergen van Juda behoren aan Hem, de God van Jerusalem”

Afgezien van het eerste woord van regel 1 en 2 is deze lezing en interpretatie vrij zeker. De inhoud is in meer dan een opzicht opmerkelijk. De phrase „God van de gehele aarde” vindt men slechts éénmaal in het O.T.: Jes. 54 : 5, hoewel de gedachte dat God heerst over de gehele aarde, vaker voorkomt. De „bergen van Juda” treft men alleen aan in 2 Kron. 21 : 11 (Septuaginta en Vulgata: „steden van Juda”), elders vindt men steeds het enkelvoud. „De God van Jerusalem” vindt men slechts in 2 Kron. 32 : 19, waar gezegd wordt dat de Assyriërs „tegen de God van Jerusalem” spraken, als tegen de goden van de volken der aarde, welke werk van mensenhanden

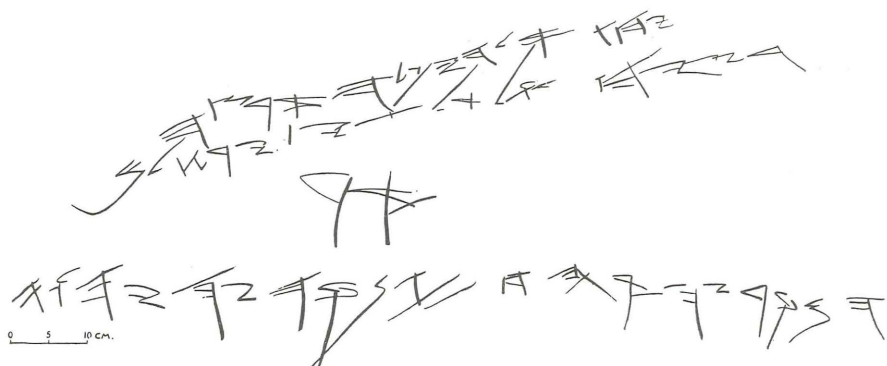

Fig. 127. De graffiti op de wand van het rotsgraf te *Hirbet bet Lejj*.

Israel Exploration Journal XIII, pl. 13

zijn. De aanspraak „God van Jerusalem” kan — al is hij in de profetische geschiedsschrijving van het O.T., die Jahwe vooral tekent als God van het volk, God van de gehele aarde, niet overgeleverd — zeer wel een onder het volk gangbare benaming zijn geweest, en een aanduiding zijn van het onderscheid tussen officiële en populaire opvattingen, vgl. vooral Th. C. VRIEZEN, *Jahwe en zijn stad*, Amsterdam 1962, p. 3v.

B. *hmwryb ʿth hntt? nwb yb ybwb*

„De Moria hebt gij begunstigd, de woonstede van Jah, Jahwe”.

De lezing vooral van de eerste drie woorden is enigszins onzeker. Als ze juist is, vindt men hier een opmerkelijke benaming voor de tempelberg, Moria, welke men alleen nog in 2 Kron. 3, 1 aantreft (vgl. Gen. 22, 2). Vgl. voor *nwb*, woonstede 2 Sam. 15 : 25 e.a. De schrijving Jah, Jahwe is zeer opvallend.

C. *hwšc [y]hwb* „Verlos Jahwe!”

De datum van de inscripties en van het — niet noodzakelijke contemporaine! — graf is moeilijk vast te stellen. Het type van het bankgraf is

in Palestina kenmerkend voor de ijzertijd, vgl. de literatuur bij Naveh p. 74 n. 2 en uit het O.T. Jes. 57 : 2. Het graf in kwestie bevat — zoals reeds opgemerkt — twee grafkamers, gevormd door een nis, met aan drie zijden banken. Op de banken werden de ongestoorde skeletten van 8 personen aangetroffen, zonder bijgaven behalve twee bronzen ringen. Het ontbreken van ceramiek maakt een nauwkeurige datering onmogelijk. Het type van het graf en de palaeografie van de inscripties wijzen naar de voorexilische tijd, zonder dat een nadere datum gegeven kan worden. Aanduidingen voor een nog later tijd zou men kunnen vinden in het gebruik van *ybd* voor Juda (in A.), tot dusver alleen uit de Perzische tijd bekend. De lezing is echter onzeker. Voorts zou de *ayin* in inscriptie C, met een uitloper naar links, de overgang kunnen vormen naar een jongere schriftvorm, waarbij men echter dient te bedenken dat er weinig vergelijkingsmateriaal aan gedateerde pre-exilische graffiti — die toch reeds moeilijk te dateren zijn — bestaat. Volgens Naveh zou vooral de vorm van de *alef* beslissend zijn, welke parallellen heeft in de 7e en 6e eeuw (Gibeon-inscripties). De *terminus ante quem* kan de vijfde eeuw v. Chr. zijn, daar aardewerk uit de Perzische tijd voor en in de entree werd aangetroffen; daar de scherven kennelijk door de kieren tussen de grote sluitstenen waren doorgedrongen, moet het graf toen reeds definitief gesloten zijn geweest.

Naveh's opvatting is dat de inscripties vermoedelijk werden aangebracht ten tijde van de Assyrische inval, onder Hizkia (d.w.z. even voor 700 v. Chr.). Tijdens de begrafenis van een verwant, of toen de grafspelonk als schuilplaats werd gebruikt, zou men als uiting van vertrouwen (A, B), gebed (C) en haat (2-4) de inscripties hebben aangebracht, in een tijd toen alleen Jerusalem nog stand hield (A, B). De mogelijkheid dat een zelfde situatie zich voordeed bij de Babylonische invasie in 587 ziet hij onder ogen, maar vooral op grond van de palaeografie geeft hij de voorkeur aan de tijd van Hizkia.

De ter beschikking staande gegevens — palaeografie, woordkeuze, orthografie, archaeologie — maken m.i. een keuze zeer moeilijk, terwijl uit de inhoud van de inscripties ook niet te snel tot een bepaalde nationale nood-situatie kan worden geconcludeerd.

J. NAVEH, *Old Hebrew Inscriptions in a Burial Cave*, IEJ 13, 1963, p. 74-92, pl. 9-13.
M. WEIPERT, *Archäologischer Jahresbericht*, ZDPV, 80 1964 p. 161v., no. 19.

IV. Moabietische inscriptie uit el-Kerak

In 1958 verwierf het Jordaanse Archaeologische Museum te Amman door koop (voor de prijs van een halve Jordaanse dinar!) een fragment van een zwart-bazalten stele, waarop zich drie regels schrift en de resten van een

relief bevonden. Volgens opgave van de verkoper werd het stuk bij bouw-
werkzaamheden te *el-kerak* (de huidige naam van de Moabietische stad, uit
het O.T. bekend onder de namen Kir, Kir-Hareseth en Kir-Heres), tijdens
het afbreken van een oude muur ontdekt (fig. 128).

De steen, die in zijn huidige fragmentarische vorm een omvang heeft
van ca. 14 bij 12.5 cm. en een grootste dikte van 17 cm., werd ter publicatie
toevertrouwd aan WILLIAM L. REED en FRED V. WINNETT, die voor de
American Schools of Oriental Research opgravingen verrichten te Dibon.
De inscriptie laat zich als volgt lezen:

1.]*mšyt.mlk.m^ob.bd*[
2.]*t.kmš.lmb^cr.ky.^ob*[
3.]*nb.wbn.^cšty.^ot*[

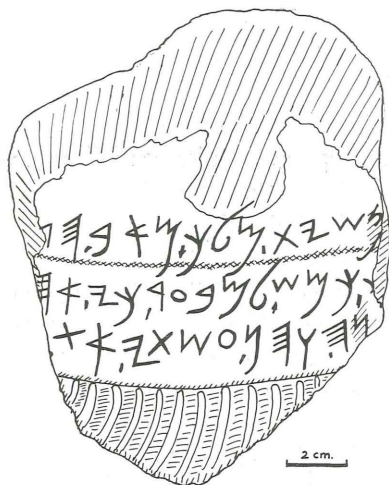

Fig. 128. Fragment van een moabietische
stele, vermoedelijk van Koning Meša.
Naar: W. L. Reed-F. V. Winnett,
BASOR 173, p. 2

De eerste regels zijn door FREEDMAN aangevuld tot: [^o*nk.mš^c.bn.k*] *mšyt
mlk m^ob.b*[*dybny*], „Ik, Meša^c, zoon van Kamoš-*yt*, koning van Mo^oab, de
Diboniet”, op grond van het feit dat men in koninklijke inscriptie steeds
de vermelding der koninklijke afstamming aantreft, en dus *Kmšyt* niet zelf
de auteur van deze inscriptie kan zijn. De bekende Meša^c-stele vermeldt als
vader van de koning: *Kmšgd* — volgens de onzekere, traditionele lezing.
De nieuwe inscriptie maakt het zeer waarschijnlijk dat deze naam eveneens
Kmšyt is te lezen en in dat geval kan het in de nieuwe tekst slechts gaan om
diens zoon: Meša^c (2e helft 9e eeuw v. Chr.), van wie dus thans een tweede
inscriptie bekend is geworden. De naam *Kmšyt*, samengesteld met de moa-
bietische godsnaam Kamoš, is helaas nog niet doorzichtig.

Uitgaande van deze aanvulling kan men berekenen dat aan de linkerkzijde
een negental letters is weggevallen, d.w.z. ca. 9 cm. van de inscriptie. Hoever
de regel naar rechts doorliep is moeilijk vast te stellen. FREEDMAN neemt
een volledige symmetrie met de Meša^c-stele aan en laat regel 2 derhalve

beginnen met de letters: [ybnny], (D)[iboniet]". Dit lijkt mij ongemotiveerd, daar de Meša^c-stele een andersoortig monument is: een stele, zonder relief, met enkel een lange inscriptie, en bovendien van boven rond, waardoor de eerste regels korter zijn dan normaal. Ons fragment maakte vermoedelijk deel uit van een stele waarop iemand in lang gewaad stond afgebeeld. De resten van de franje en de drie cm. uitspringende zoom (waarop r. 2 en 3 staan gegrift) zijn nog te onderkennen. Een dergelijk soort steles is o.a. bekend uit Neirab.

De vertaling van de inscriptie luidt (met overname van FREEDMAN's aanvullingen):

1. [Ik Meša^c, zoon van K]mšyt, koning van Moab, de Di[boniet
2. [.....] . . van? Kamoš tot een altaar, omdat... [.....]
3. [.....] zijn En zie, ik heb gemaakt ... (acc.) [...]

Mb^cr vatten de uitgevers op als nomen afgeleid van de stam b^cr, „branden” „brandofferaltaar”. „Ik heb gemaakt” wijst er op dat het hier een wijnscrip-tie betreft, misschien in dank voor wat Kamoš voor de koning heeft gedaan (r. 2). Bevat het slot van r. 2 een vorm van ʿbb, „liefhebben”?

Palaeografisch staat het schrift dicht bij dat van de Meša^c-stele, zoals de tabel van WEIPERT (*loc. cit.*) laat zien. De enige verschillen zijn dat daar de b drie horizontale strepen heeft (hier vier) en de punt als woorddeeler fungeert (hier een verticaal streepje). Ook de palaeografie verzet zich dus niet tegen een datering in de tweede helft van de 9e eeuw v. Chr.

W. L. REED — F. V. WINNETT, *Fragment of an early Moabite Inscription from Kerak*, BASOR 173 (dec. 1963) p. 1-8; D. N. FREEDMAN, *A Second Mesha Inscription*, BASOR 175, 1964, p. 50-51; M. WEIPERT, *Archäologischer Jahresbericht*, ZDPV 80, 1964, p. 169-172, nr. 33 *el-kerak*.

V. Verschillende kleinere inscripties

Tijdens de opgravingen in *Tell Arad* zijn een groot aantal ostraca, voor het grootste gedeelte helaas vrijwel onleesbaar, aan het licht gekomen. Uit de perzische en vroeg hellenistische lagen stammen drie aramese ostraca, waarvan er één zich als volgt laat lezen:

¹m^crt ^cnny ²wmtbnh ³wbytnbb.

„Grot van Anani met zijn graanopslag en zijn 'vruchtenhuis' (?)”.

Uit de israelitische lagen (7e-10e eeuw v. Chr.) stammen een twintigtal ostraca en fragmenten, voor het grootste gedeelte onleesbaar. Een ostracon dat uit ca. 700 v. Chr. moet dateren, is een brief geschreven door *Yenahem-yahu*. Er is sprake in van „de koning van Juda”, maar verdere details over

de inhoud zijn nog niet medegedeeld. Op de andere ostraca zijn een aantal namen te lezen en o.a. het woord „tiende” (*m^csr*). Behalve ostraca kwam een aantal koninklijke stempels op vaten aan het licht. In een huis in laag VI (7e eeuw v. Chr.) kwam een complete kruik te voorschijn waarop met inkt was geschreven: *bšlšt yrḥ šḥ*, waarschijnlijk een datum, die men kan interpreteren als: „in het derde (jaar), de maand *šḥ*”. Indien deze lezing juist is moet het woord *šḥ* de naam van een maand zijn, behorende tot de pre-exilische, kanaanietische jaarcyclus, waarvan tot dusver uit het O.T. alleen de namen Abib, Ethanim en Zif bekend zijn.

Y. AHARONI — R. AMIRAN, *Excavations at Tel Arad. Preliminary Report on the first season 1962*. IEJ 14, 1964, p. 131-147. J. A. SOGGIN, *Z.A.W.* 77, 1965, p. 83-86.

Ook tijdens de Italiaans-Israëlitische opgravingen te *Ramat Raḥel* kwamen naast een aantal koninklijke stempels en afdrucken van privé-zegels enkele

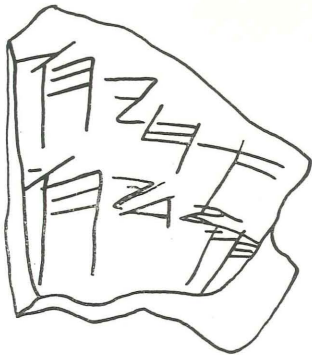

Fig. 129. Ostrakon uit Ramat Raḥel.
Naar: *Ramat Raḥel*, 1959-60, p. 15

ostraca te voorschijn. Het best geconserveerde draagt het opschrift: *ʔḥyḥw | ḥsdḥw*, een tweetal eigennamen, waarvan de eerste, Aḥiyahu, van elders bekend is (fig. 129).

Bij de engelse opgravingen te *Nimrud* = *Kalah* zijn in het zogenaamde „Fort Shalmaneser” fragmenten van ivoren siervoorwerpen aan het licht gekomen, waarvan er enkele beschreven zijn. Naast een viertal aramese inscripties, alle slechts uit enkele woorden bestaande, en zwaar beschadigd, kwam zwaar gehavend ivoren plaatje te voorschijn dat de resten van een hebreeuwse inscriptie vertoonde (fig. 130). De uitgever van deze stukken, A. R. MILLARD, leest en interpreteert de woorden op overtuigende wijze als volgt:

1. [...]*w.b*[...] *ypt*[...] *y*[.....]
2. [*m^o*]*ḥry.mmlk.gdl.w*[*c d*.....]
3. [...*b*]^o. *wḥw*[.]^o[*t ḥsfr ḥzb*?

Vertaling (r. 1 is onduidelijk): „[moge God vervloeken wie ook ² van] mijn opvolgers, van machtig koning tot [gewone burger die] ³ komt en [deze inscriptie] uitwist . . .”.

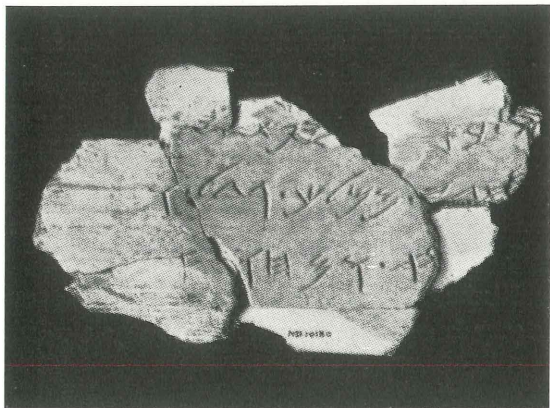

Fig. 130. Oud-hebreeuwse inscriptie op een ivoren plakje, gevonden te Nimrud, het assyrische Kalhu, in de ruïnes van „Fort Salmanassar”.

Naar: *Iraq XXIV, 1962, pl. XXIV a*

Het betreft hier blijkbaar een vervloekingsformule, vaak gekoppeld aan een wijnscripctie, waarmee bedreigd wordt een ieder die het gewijde voorwerp laat verdwijnen, de naam van de gever ervan verwijdert en/of zijn eigen naam erop aanbrengt. Een datum is voor deze inscriptie zeer moeilijk te geven. De ondergang van het assyrische rijk (eind 7e eeuw v. Chr.) is de benedenste grens. Het fraaie schrift kan zeer wel uit de 8e eeuw v. Chr. dateren.

A. R. MILLARD, *Alphabetic Inscriptions on Ivories from Nimrud, Iraq 24, 1962, p. 41v. en pl. XXIVa.*

VI *Inscripties uit Caesarea*

Bij de opgravingen te Caesarea (Maritima) uitgevoerd door het Department of Archaeology van het Hebreeuwse Universiteit te Jerusalem kwamen drie fragmenten van een grote marmeren plaat aan het licht, beschreven met ca. 2 cm. hoge letters. Zij bleken behoord te hebben tot een omvangrijke inscriptie, welke de 24 priesterklassen — uit het O.T. bekend door I Kron. 24 : 7-18 — opsomde. Deze inscriptie bleek in de opsomming der 24 klassen niet slechts de namen der stamvaders, en het volgnummer van de klasse te vermelden, maar eveneens de plaats waar deze (toentertijd?) gevestigd was. Zo leest men o.a.: [1]7e afd[deling(mšmrt)Hezir Ma]mliab; 1[8e afdeling Happizzes] Nazareth, etc.

De inscriptie moet uit de 3e-4e eeuw n. Chr. dateren en bevat dus de oudste vermelding van de stadsnaam Nazareth. Dergelijke gedenkplaten

werden blijkbaar op de muren der synagogen aangebracht — een dergelijk fragment was reeds voor vele jaren in Askelon aan het licht gekomen — en dienden, behalve om deze oude, traditionele priesterindeling in herinnering te houden, blijkbaar tevens als een soort religieuze kalender. In oude joodse liturgische gedichten wordt deze reeks namen geïncorporeerd (bekend vanaf de 7e eeuw) en verder getradeerd. In sommige van deze elegiën worden de eerste twaalf klassen in verband gebracht met de tekenen van

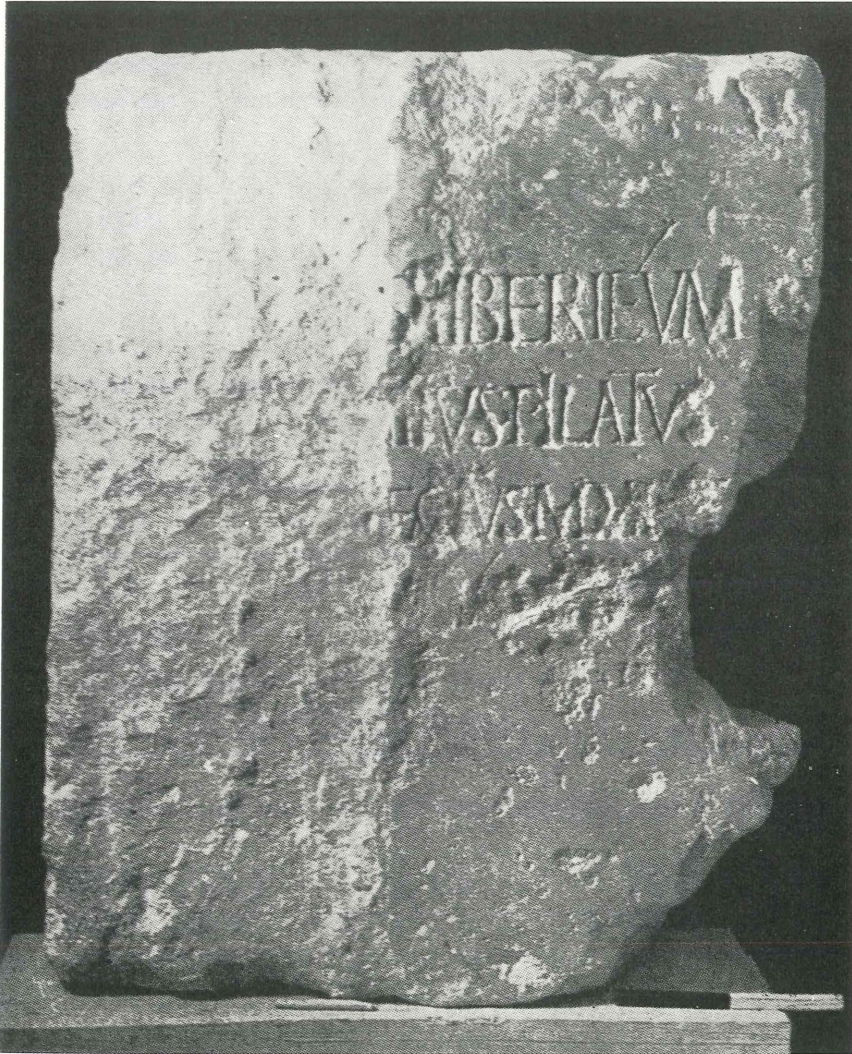

Fig. 131. De Pontius Pilatus-Inscriptie in het Israel Museum, afkomstig uit Caesarea.

Naar: Ariel nr. 10, 1965, pl. 14

de dierenriem. Deze associatie kan misschien verklaren waarom in mozaïeken van oude palestijnse synagogen (vooral bekend is het mozaïek uit de synagoge van Beth Alpha) de dierenriem werd afgebeeld.

M, AVI-YONAH, *A list of priestly courses from Caesarea*, IEJ 12, 1962, p. 137-139. IDEM, *The Caesarea inscription of the 24 priestly courses*. Eretz Yisrael VII (L. A. Mayer Memorial Volume), 1964, p. 24-28.

Eveneens te Caesarea kwam bij opgravingen in het theater een brok marmer aan het licht (in verminkte vorm daar als bouwsteen gebruikt) dat een inscriptie draagt, welke de naam Pontius Pilatus bevat. Het thans nog $82 \times 68 \times 20$ cm. grote fragment, beschreven met 6-7 cm. hoge letters, draagt de text (fig. 131):

1. [.]S TIBERIÉVM	het Tiberiém
2. [. . . PON]TIVS PILATVS	Pontius Pilatus
3. [. . PRAE]FECTVS IVD [EAE]	. . . Praefect van Juda
4. [. D]É[DIT?]	heeft gegeven

De inscriptie, waarvan alleen het rechter gedeelte bewaard is gebleven is kennelijk een wijnscripctie, betrekking hebbende op de stichting door Pontius Pilatus van een aan Tiberius gewijd(?) heiligdom. Tal van punten zijn nog onduidelijk, zoals de eventuele aanvullingen en de titel *praefectus*, daar de romeinse stadhouders meestal de titel *Procurator Iudaeae* droegen. De genoemde literatuur gaat op deze problemen dieper in. De inscriptie, die uiteraard zeer de aandacht heeft getrokken, prijkt thans in het nieuwe Israel Museum in Jerusalem.

K. R. VEENHOF

J. VARDAMAN, *A new inscription which mentions Pilate as "Prefect"*, JBL 81, 1962, 70-71; ANTONIO FROVA, *L'iscrizione di Ponzio Pilato a Caesarea*. Rendiconti dell'Istituto Lombardo, Classe di Lettere 95, 1961, 419-434; A. DEGRASSI, *Sull'Inscrizione di Ponzio Pilato*. Atti d. Accad. Naz. dei Lincei, Classe di Scienze, Rendiconti, Vol. XIX, 3/4, 1964, p. 59v.

DE VROUWE VAN MEGEB

Wie zich verdiept in het Egyptische pantheon moet helaas vaak constateren, dat hij in duisternis wandelt. In een dergelijke godenschemering is elk sprankje licht welkom. Als voorbeeld daarvan moge het volgende dienen.

Eén der bekendste godinnen is sinds het Nieuwe Rijk Moet. Dat wil zeggen: zij is vermaard, maar van haar aard weet men niet veel. Vast staat, dat zij oorspronkelijk een gier was en de majesteit van die vogel maakt het begrijpelijk, dat zij de echtgenote van de nationale god Amon werd. In die positie geniet zij op een reeks van plaatsen een speciale verering en worden zij en andere vooraanstaande godinnen vaak samengesmolten. Van een eigen persoonlijkheid blijkt echter weinig.

Met vreugde begroet men daarom nieuwe gegevens over haar, hoe bescheiden die ook mogen zijn. Twee daarvan kreeg ik kortgeleden onder ogen. Zij betreffen beide Moet als „Vrouwe van Megeb”. Deze plaats — Egyptische teksten spreken ook wel van Megen (*JEA* 38, 43) en van het „Huis van Moet, de Vrouwe van Megen” — moet men in de buurt van Antaeopolis zoeken. Dat is in de tiende Bovenegyptische gouw, Wadzjet geheten, waarvan Moet ook „Vrouwe” genoemd wordt (*BIFAO* 1, 104). Het zeer schaarse, dat over Moet in Megeb een twintig jaar geleden bekend was vindt men in GARDINER's *Onomastica* bijeen (II, 62*-64*).

Het eerste nieuwe document, waarop ik zinspeelde, is een inscriptie uit de verzameling BEEKMANS te Melissant. Deze is aangebracht op een zeer fraaie sculptuur, welke de dignitaris Amenemhat zittend voorstelt. Helaas zijn alleen benen, voeten, schort en zetel bewaard. Op de laatste bevindt zich de tekst in kwestie. In acht regels, verdeeld over de beide zijvlakken, leest men een gebed om offers ten bate van de overledene, de „schrijver des konings en opzichter van de voorraadschuur (?), de waaierdrager, die zijn Heer begeleidde bij zijn tochten in de Zuidelijke en de Noordelijke landen, Amenemhat”. Aan de hand van foto's berichtte Prof. HELCK desgevraagd aan de Heer BEEKMANS het beeld mede op grond van de laatste twee praedicaten te willen dateren in de regering van Toetmosis III.

Voor ons onderwerp is interessant, dat de tekst als volgt begint. „Dodenoffer. Moet, de Vrouwe van Megeb, en de goden, (r. 2) die in haar tempel zijn (*ntr.w imj.w h.t.š-ntr*), mogen zij een offer geven (enz.)”. Gaat men uit van HELCK's voorstel tot datering dan zou dit voor zover ik weet de oudste passage zijn, die Moet met deze titel noemt. Immers de stèle Chicago O.I. 10510 (*Onomastica* II, 54*) wordt in de 18e-19e Dyn. geplaatst. Belangrijker is het iets over haar cultus te vernemen. Dat zij als Vrouwe van Megeb priesters had, was reeds uit een zeer late inscriptie, gevonden door

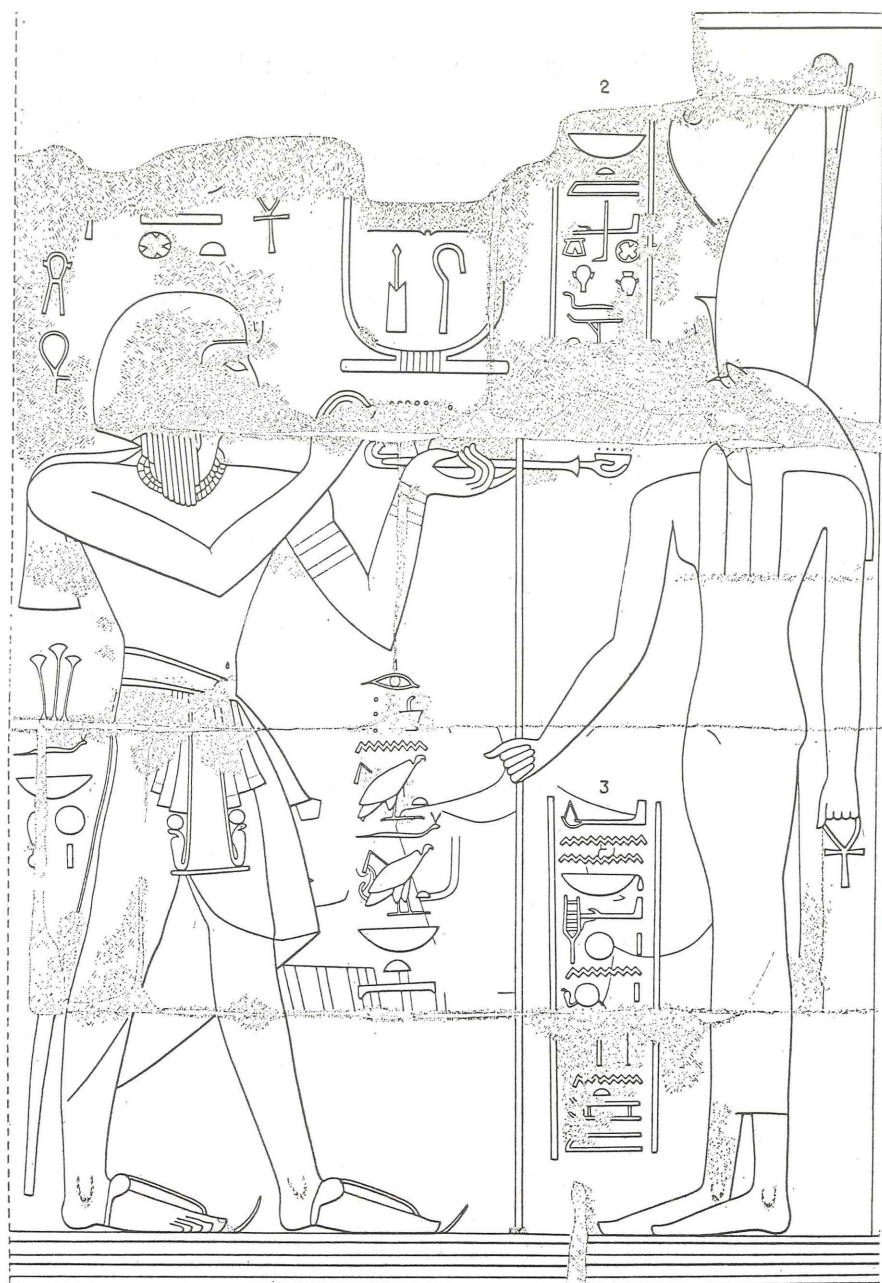

Fig. 132. Ramses III offert aan de Vrouwe van Megeb.

Naar: Medinet Habu VII, OIP 93, Chicago, 1964, Pl. 504A

PETRIE, bekend (*Abydos* I, Pl. 75). De nieuwe, veel oudere passage vermeldt uitdrukkelijk haar tempel en bovendien andere goden onder haar dak. Helaas valt hier het even gerezen doek weer, ons in onzekerheid latend over de identiteit van die medebewoners!

De tweede recente aanwinst voor onze documentatie vinden wij in deel VII van de grote publicatie over Medinet Haboe, verzorgd door het Oriental Institute te Chicago. Tot nu toe bezat men nog geen afbeelding van deze Moet, maar nu kunnen wij haar in Fig. 132 aanschouwen. Zij is daar in gezelschap van een trouwe dienaar, niemand minder dan Ramses III. Deze koning vergat haar noch onder de vele godinnen van zijn litanie in Karnak (*OIP* 25, Pl. 59 B, 7), noch bij de talrijke godheden uit zijn reliëfs te Medinet Haboe. Zo zien wij hem hier wierook offeren aan Moet, „de Vrouwe van Megeb, die in Wadzjet is” (r. 2). De godin is als vrouw, doch met de kop van een leeuwin voorgesteld. Zij draagt de kronen van Boven- en Beneden-Egypte en houdt een scepter en het levensteken in haar handen. Het hoofd dankt zij aan de vereenzelviging met leeuwinnegodinnen als Sechmet en Bastet, de kronen aan haar nationale primaat. Weliswaar waren deze elementen, evenals andere, reeds uit de iconografie van Moet bekend, maar de keuze ervan kan sterk wisselen. Daarom vormt dit reliëf toch een verrijking van onze kennis.

M. HEERMA VAN VOSS

ARCHAEOLOGISCH ONDERZOEK IN NOORD-MESOPOTAMIË

Noord-Mesopotamië, het gebied ten noorden van de lijn Samarra-Mari, bestaat uit een drietal, in natuurlijk opzicht van elkaar verschillende, streken: a) het noordelijke gedeelte van de alluviale vlakte van de Euphraat en de Tigris, wel El-Jazira genoemd; b) het heuvelachtige gebied ten noorden daarvan, dat de overgang vormt naar c) de uitlopers van het zich in het noorden en oosten verheffende gebergte, met zijn vruchtbare valleien. Het gebied wordt doorsneden door de bovenloop van Euphraat en Tigris, met hun zijrivieren: Baliḥ, Ḥabur, Grote en Kleine Zâb e.a.

Dit gebied neemt in de cultuurgeschiedenis van het Nabije Oosten een belangrijke plaats in. De archaeologische onderzoeken der laatste decennia (o.a. van de amerikaan R. J. BRAIDWOOD) hebben uitgewezen dat in deze streken, en met name in de heuvels van Kurdistan zich tijdens het 8e-6e millennium v. Chr. de zogenaamde ‘neolithische revolutie’ voltrok. Deze revolutie, die waarschijnlijk niet slechts in dit gebied gestalte kreeg — ook in

Palestina, Anatolië en Perzië zijn nederzettingen uit deze tijd aan het licht gekomen — wordt gevormd door de overgang van de fase van het voedsel-verzamelen naar die van het voedsel verbouwen en temmen van huisdieren. Deze ontwikkeling — waartoe de natuurlijke omstandigheden in de vruchtbare kurdistaanse dalen a.h.w. uitnodigden — leidde tot het stichten van landbouwnederzettingen en dorpen, tot het bouwen van woonhuizen, cultuuruimten en nog weer later simpele defensieve constructies, en tot het vervaardigen van landbouwgereedschap, aardewerk, weefsels, matten e.d. Deze ontwikkeling werd in dit reeds vanouds bewoonde gebied — in een grot te Shanidar kwamen resten van de Neanderthaler aan het licht — o.a. zichtbaar door de opgravingen te *Jarmo*, *Hassuma*, *Samarra*, *Tell Halaf*, *Arpachija* en *Tepe Gawra*.

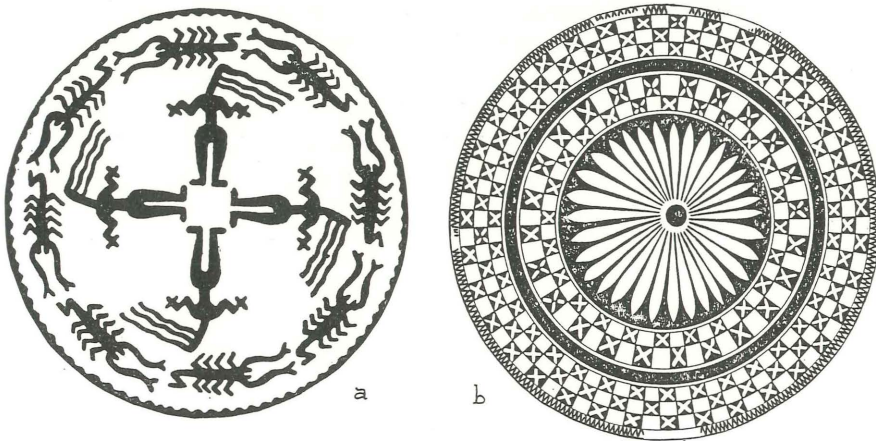

Fig. 133. Prehistorisch aardewerk uit Noord-Iraq: a. Zogenaamde Samarra-ceramik; b. Schaal uit Arpachija.

Voor de latere perioden van het 6e tot het 4e millennium v. Chr. levert het in deze streken gevonden fraai beschilderde aardewerk (fig. 133) het kader voor de prehistorische chronologie, waarbij voor de latere perioden ook de ceramiek van Eridu en *El Obaid* in het uiterste Zuiden van Mesopotamië een rol spelen. Voor een goed overzicht van de cultuurhistorische ontwikkelingen in dit gebied vgl. men de studie van A. J. JAWAD, *The Advent of the Era of Townships in Northern Mesopotamia* (Brill, 1965) en voor de archaeologische kant van deze ontdekkingen het hoofdstuk „North Iraq. Prehistoric Mounds” in S. L. LOYD, *Mounds of the Near East*, Edinburgh (1963).

De archaeologische vondsten uit de eerste helft van het derde mill. v. Chr.

wijzen op een autochthone cultuur (o.a. aan het licht getreden in de zogenaamde „ogentempel” van *Tell Brak*, vgl. JEOL 10, p. 553v.) en beïnvloeding vanuit het sumerische zuiden, waarvoor de bewijzen te Aššur (in de zogenaamde archaische Ištar-tempel met zijn rijke vondst aan votiefbeeldjes) en te *Tell Brak* zijn ontdekt. De vorsten van het oud-akkadische rijk (24e-22e eeuw v. Chr.) beheersten Noord-Mesopotamië, misschien wel vanuit het omvangrijke paleis van Naram-Sin te *Tell Brak*, dat als een politiek en militair centrum schijnt te hebben gefungeerd. Hoe ver hun legers doorrongen blijkt wel uit de bij Diyarbekir teruggevonden overwinningstele van deze vorst, terwijl de legende Sargon zelfs liet doorstoten tot het hart van Anatolië. Behalve in *Tell Brak*, waar ook enkele teksten uit deze tijd werden ontdekt, treft men de duidelijke bewijzen van hun invloed vooral aan te Assur, waar Maništusu zijn bouwinscriptie achterliet, en te Gasur, in later tijden bekend onder de naam Nuzi. *Tell Brak* behield zijn belangrijke positie nog enige tijd onder de dynastie van Ur III.

De sporen van het zogenaamde oud-assyrische rijk (eerste kwart van het 2e mill. v. Chr.) zijn vrij gering, maar dit kan een gevolg zijn van het nog zeer fragmentarische onderzoek. In ieder geval is bekend dat de omvangrijke handel op Klein-Azië, waar de assyriërs in tal van plaatsen handelsnederzettingen hadden gesticht, afhankelijk was van een gunstige politieke constellatie in Noord-Mesopotamië, en men moet wel aannemen dat de assyrische culturele en militaire invloed zich vanuit Aššur naar het westen heeft uitgebreid. In de 18e eeuw v. Chr. beheerste Assyrië onder Šamši-Adad een groot gedeelte van dit gebied, met inbegrip van de stad Mari. In *Chagar Bazar* zijn economische teksten uit deze tijd aan het licht gekomen en uit de Mari-correspondentie, evenals uit de iets oudere assyrische handels-correspondentie, kennen we tal van belangrijke steden in deze tijd. In het verre oosten bracht een deense expeditie in *Tell Shemshāra* (= Šušarra) spijkerschriftteksten aan het licht, welke aantonen dat Assyrië deze strategisch gelegen stad tijdelijk beheerste. In het westen bloeide o.a. het onlangs op gelukkige wijze geïdentificeerde Kaḥat. In deze stad moeten zich tevens belangrijke resten uit het midden van het 2e mill. bevinden, daar uit de teksten bekend is dat in deze stad een tempel stond van de hurritische stormgod Tešub. De sporen de Hurriten — reeds tegen het einde van het 3e mill. in deze streken gevestigd, blijkens twee opvallende bouwinscripties (fig. 134) in Urkiš. (dat de nederlander W. J. VAN LIERE dankzij deze ontdekking wist te localiseren) en Samarra aan het licht gekomen — kan men enigszins volgen via een kenmerkende soort beschilderd aardewerk (naar de vindplaats wel Nuzi-ceramië genoemd). Daar deze ceramië echter spoedig een algemene populariteit verwierf fungeert zij meer als een chronologische dan als een ethnische

Fig. 134. Stichtingsoorkonde van koning Tišari van Urkiš, thans in het Louvre. Door de herkomst van deze inscriptie vast te stellen kon de nederlander W. J. VAN LIERE Tell Amouda identificeren als Urkiš. Dit unieke document dat uit het einde van het 3e mill. v. Chr. moet dateren, werd gepubliceerd in de *Revue d'Assyriologie*, 42, 1948, p. 1v. (Louvre AO 19937-8).

indicator. De hurritische machtsconcentratie in het Mitanni-rijk (15e-13e eeuw v. Chr.) vond zijn politieke centrum vermoedelijk in de zogenaamde Habur-driehoek, maar de hoofdstad, Waššukanni, heeft men tot dusver nog niet kunnen localiseren. De opgravingen te *Yorgan Tepe* (= Nuzi) brachten met name veel teksten uit deze periode aan het licht.

Sporen van het Middel-Assyrische rijk (14e-12e eeuw v. Chr.) zijn buiten het assyrische kernland (Aššur en *Tell Billab* = Šibaniba), betrekkelijk zeldzaam. In *Fecherije* kwamen bij Amerikaanse opgravingen archaeologische overblijfselen en enkele gedateerde teksten te voorschijn, en ook elders heeft men sporen van deze periode ontdekt. In de tijd van de 11e-10e eeuw v. Chr.

vestigden zich in het westelijke gedeelte van Noord-Mesopotamië belangrijke groepen nomaden, bekend als de Arameërs, terwijl ook een aantal neo-hethitische vorsten in het bewuste gebied resideerde. De ruïnes van hun vestingen, sculptuur en inscripties werden o.a. aangetroffen in Til Barsip, Karkemiš en Guzana, waar het paleis van Kapara met zijn talrijke gebeeldhouwde orthostaten aan het licht kwam. Hun ondergang was een gevolg van de expansieve politiek van het nieuw assyrische rijk, dat in een eeuwenlange strijd Noord-Mesopotamië in zijn macht trachtte te houden. De franse opgravingen in *Tell Abmar* (Til Barsip) en *Arslan Tash* (= Hatanu), de engelse onderzoekingen in *Karkemiš* en te *Sultantepe* (waar een omvangrijke, uit literaire teksten bestaande, bibliotheek werd ontdekt), en een duitse expeditie te *Tell Halaf* (in deze periode Guzana geheten), brachten diverse bouwwerken en kunstprodukten aan het licht, maar waren weinig gelukkig in het vinden van historische inscripties. Een bouwinscriptie van Tukulti-Ninurta II (888-884 v. Chr.) te *Tell Barrî* aan de oppervlakte van de tell ontdekt, maakte het mogelijk deze ruïneheuvel met Kahat te identificeren. Noord-Mesopotamië, in casu H̄arran, was ook de laatste wijkplaats van de laatste koning van Assyrië, toen zijn hoofdstad Nineve in 612 door de Meden was veroverd. Dat ook het nieuw-babylonische rijk belangstelling had voor dit strategisch belangrijke gebied was reeds bekend, door de militaire operaties van Nebukadnezar I; op zijn veldtochten naar Syrië en Palestina trok hij herhaaldelijk door het gebied langs de bovenloop van de Eufraat. De in 1956 gepubliceerde nieuw-babylonische kroniek heeft onthuld dat ook Neriglissar in 557/6 v. Chr. een campagne naar Cilicië ondernam. Voorts bleek uit de in 1956 ontdekte steles van Nabonidus — die als bouwmetaal voor de moskee van H̄arran waren gebruikt — dat deze koning een grote toewijding voor de cultus van de maangod in de tempel Eḫulḫul te H̄arran aan de dag legde, waarvan hij blijk gaf in deze unieke, historisch, religieus en literair gezien belangrijke inscripties (zie *Phœnix* V, 1959, 88v.).

Het archaeologisch onderzoek van het omschreven gebied (fig. 135) is tot dusver van vrij beperkte omvang geweest. Slechts enkele ruïneheuvels werden geheel of voor een belangrijk deel opgegraven, en deze lagen meestal in het assyrische kernland. Het gebied van de Sindjar, de H̄aburdriehoek en de bovenloop van de Baliḫ waren voornamelijk het doelwit van survey-expedities, die door oppervlaktevondsten van aardewerk en kleine proefgravingen een globaal overzicht van de belangrijkste tells en fasen van bewoning wilden verwerven. Met name Freiherr VON OPPENHEIM, HERZFELD, MALLOWAN, LLOYD en MOORTGAT hebben zich hierdoor zeer verdienstelijk gemaakt, waarbij het van tijd tot tijd ook kwam tot beperkte opgravingen. Meestal werd hierbij slechts een fragment (*Chagar, Bazar, Fecherije, Sultan-*

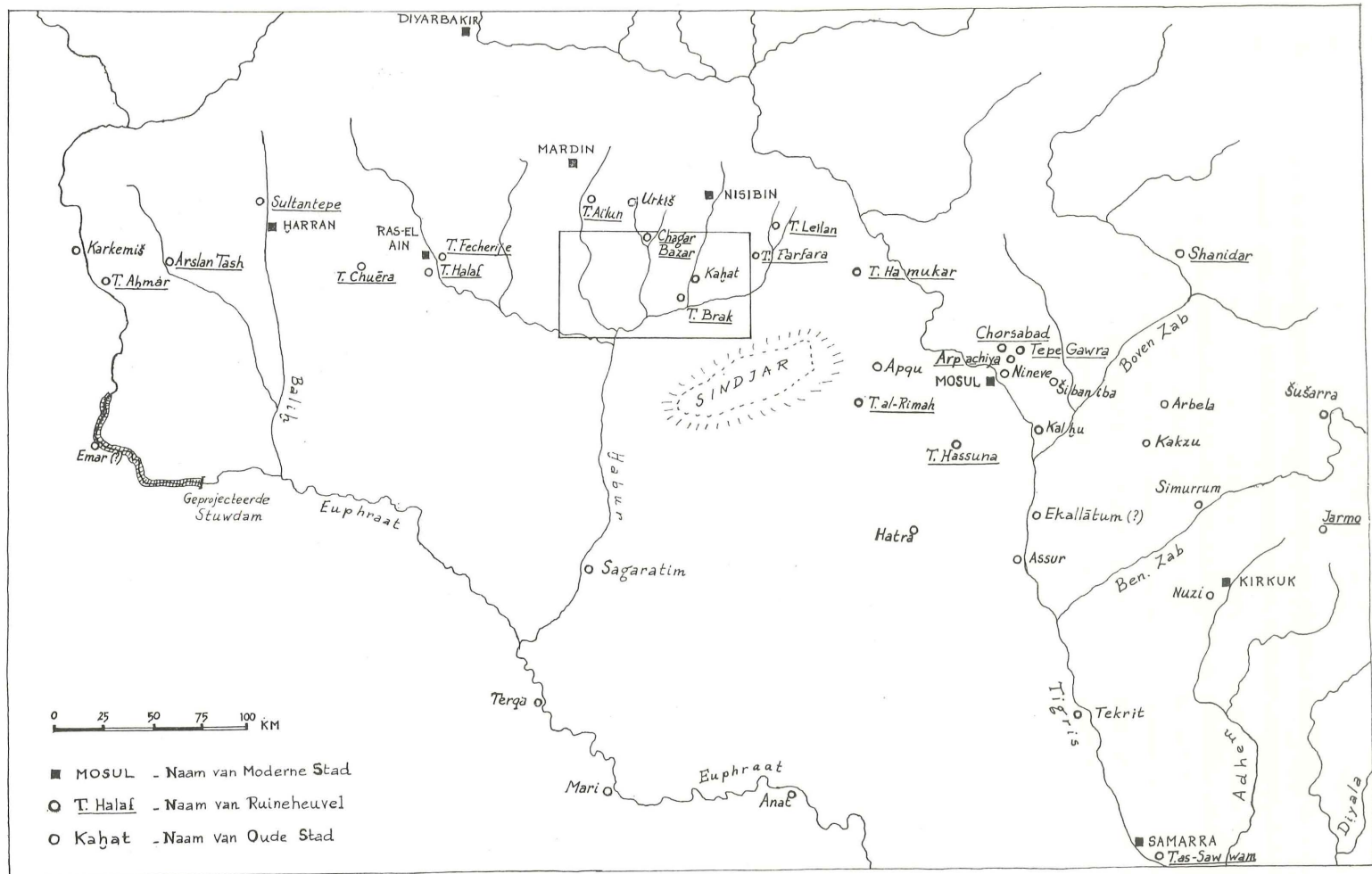

Fig. 135. Overzichtskaat van noordelijk Mesopotamië, met de voornaamste oude plaatsen en onderzochte tells. Het vierkant omlijnde gebied in het midden wordt bestreken door de zeer gedetailleerde kaart van fig. 136, welke duidelijk laat zien hoe dicht bewoond dit gebied eertijds was. Het gearceerde gedeelte langs de bovenloop van de Eufraat (bij Emar) geeft aan welk gebied door de ontworpen stuwdam onder water zal komen te staan.

tepe e.a.) van de tell onderzocht, wat behalve aan de beperkte opzet van de expedities ook aan de grote omvang en hoogte (soms tot 35 à 40 m.) van de tells te wijten was. Bizardere verdienste heeft ook de nederlander W. J. VAN LIERE, die door middel van stereoscopische luchtfotografie voor de aerocartering van een belangrijk gebied zorg droeg, en in het veld zijn conclusies inzake tells, wegen, kanalen e.d. nader controleerde (zie fig. 136).

Ondanks deze activiteiten is het archaeologisch beeld van deze streek zeer fragmentarisch, en is van de lagen uit het 3e en 2e millennium v. Chr. nog vrij weinig bekend, omdat zelfs grootscheepse opgravingen niet steeds tot de oudere lagen doordrongen, tenzij door middel van een beperkte „Tiefgrabung” als te Nineve.

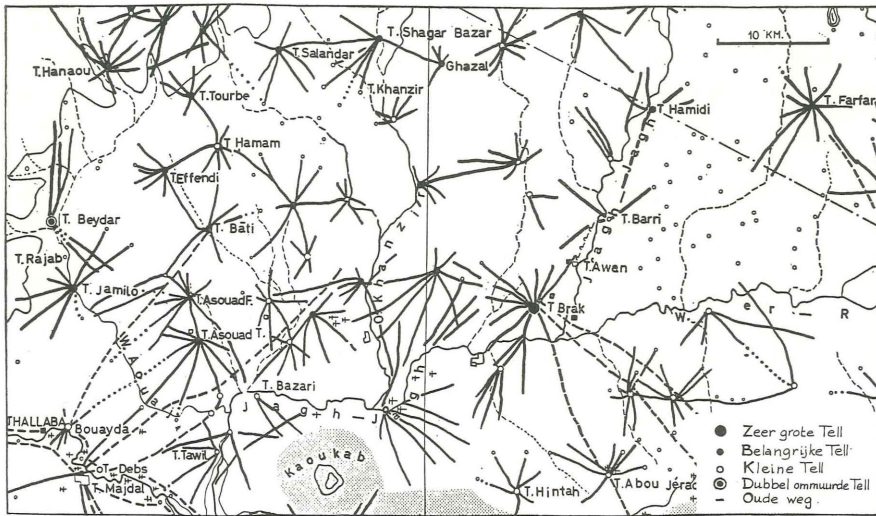

Fig. 136. Een gedeelte van de zg. Habur-driehoek, gevormd door de bovenloop van de Habur en zijn bronrivieren. Gedeelte (het bestreken gebied meet ca. 80 bij 45 km.) van de grote kaart van het syrische gedeelte van El-Jazira, door W. J. VAN LIERE op grond van stereoscopische aerocartering vervaardigd.

Naar: *Ann. Arch. de Syrie IV-V, 1954-5, na p. 146*

Van de meeste ruïnes is nog onbekend welke oude steden eronder schuil gingen, en anderzijds is van vele uit de teksten bekende steden (b.v. Šubat-Enlil, een der belangrijkste steden van het oude Assyrië en Waššukanni, de hoofdstad van het Mitannirijk) de ligging onbekend. Hoe gering onze geografische kennis is werd onlangs nog weer duidelijk geïllustreerd door de uitgave (door W. W. HALLO) van een oud-babylonisch itinerarium, dat een expeditie van Larsa(?) naar Emar beschrijft. Van de ca. 40 plaatsen aangedaan op de reis tussen Assur en Emar v.v. zijn er slechts vijf min of

meer gelocaliseerd: Apqum, Guzana, Urkiš, Ḫarran en Emar. Wel maakte deze tekst, die etappes van ca. 25 km. per dag verraadt, samen met de boven genoemde localisatie en inventarisering der tells, het mogelijk een aantal nieuwe identificaties voor te stellen: Ekallâtum = *Haikal*, ca. 20 km. ten noorden van Aššur; Šubat-Enlil = *Tell Leilan*; Ašnakkum = *Chagar Bazar*; Mammagiri = *Fecherije*; Ḫuzirina = *Sultantepe* e.a. Nieuwe teksten en voortgaand archaeologisch onderzoek zullen deze identificaties misschien meer zekerheid geven.

Een betere kennis van de geografie van dit gebied zal voor de historicus van groot belang zijn. Sinds oude tijden liepen door deze streken de handelsroutes naar het noorden en westen: naar het cederhout van de Libanon, naar de kostbare gesteenten en ertsen van de Taurus en Centraal Anatolië en naar de rijk gesorteerde markten en ateliers van Syrië. Sinds oude tijden eveneens liep de marsroute der babylonische en assyrische legers door dit strategisch belangrijke gebied. Het merkwaardige feit doet zich voor dat dankzij de assyrische handelscorrespondentie, de Mari-brieven, de hethietische annalen en verdragen, en de assyrische koningsinscriptien, uit geschreven bronnen vrij veel over deze streken bekend is, zonder dat het archaeologisch onderzoek hiermede gelijke tred heeft kunnen houden. Van de stad Kaḫat b.v. weet men, zonder dat er één spade in de grond gestoken is, reeds dat zich daar het paleis van Kabiia (een vorst uit de Mari-archieven bekend), een tempel van de hurritische god Tešub (waarin het verdrag gesloten tussen Mattiwaza en Šuppiluliuma werd neergelegd) en het nieuw-assyrische paleis van Tukulti-Ninurta II moeten bevinden.

De noodzaak van grondig archaeologisch onderzoek in dit gebied werd onlangs nog weer aangetoond, toen een Syrisch plan bekend werd, om in de bovenloop van de Eufraat een stuwdam te construeren, waardoor een gebied van ca. 100 km. lengte en 6-8 km. breedte ten noorden en zuiden van het oude Emar onder water zal komen te staan, met de tells die zich daarin bevinden (vgl. A. K. RIHAOUI, *Etude préliminaire sur la sauvegarde des monuments dans la région du barrage de l'Euphrate*, in *Annales Archéologiques de Syrie*, XV, 1965, p. 99-11; het bedreigde gebied hebben wij op onze kaart, fig. 135 gearceerd weergegeven). Gedurende de laatste jaren zijn een tweetal omvangrijke opgravingen in het oosten (tussen Baliḫ en Ḫabur) en in het westen (nabij de Sindjār) aan de gang. Over de veelbelovende resultaten hiervan willen wij tenslotte iets mededelen.

Tell Chuēra

Sinds 1956 wordt in Noord-Mesopotamië gegraven door de Max Freiherr von Oppenheim Stiftung, onder leiding van A. MOORTGAT. Na enkele

proefgravingen in het gebied van de zogenaamde Habur-driehoek, te *Tell Fecherije* en te *Tell Ailun*, waar cultuurlagen werden aangetroffen die een periode bestrijken van het 3e mill. v. Chr. tot de laat-assyrische tijd, werd in 1958 de keuze definitief bepaald op *Tell Chuēra*, een reusachtige ruïneheuvel met een oppervlakte van ca. 85 ha., welke reeds meerdere malen de aandacht had getrokken en in 1955 voorwerp was van een proefgraving door de Syrische Oudheidkundige dienst.

De aerocartering van de nederlander W. J. VAN LIERE had duidelijk gemaakt dat in onderscheid van de ruïnes in de Haburdriehoek en het gebied oostelijk daarvan, de tells ten westen en zuiden van dit gebied zich kenmerken door een dubbele, concentrische muur (waarbij een versterkte bovenstad onderscheiden kan worden van een benedenstad) en het gebruik van grote gehouwen stenen voor muren en poorten. De leiding van de expeditie, die zich ten doel had gesteld nieuwe gegevens te vinden over de geschiedenis en cultuur der Hurrieten ten tijde van het 3e en 2e mill. v. Chr., zag in de genoemde kenmerken een aanwijzing van een eigen culturele traditie, die kon wijzen op een bepaald volk (dat der Hurrieten?), en bepaalde dienovereenkomstig zijn keuze.

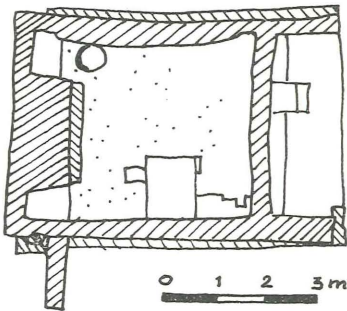

Fig. 137. Plattegrond van de Antentempel uit de centrale tell van Tell Chuēra.

Naar: *Tell Chuēra* 1963, Plan VI

Gedurende de thans verstreken campagnes werd op diverse punten van de tell gegraven. Eerst concentreerde de aandacht zich op een buiten de tell gelegen complex dat bij nader onderzoek bleek te bestaan uit een ca. 70 m. lange, ruw geplaveide allee, aan weerszijden geflankeerd door een reeks rechtopstaande stenen platen of steles, thans voor het merendeel afgebroken en omgevallen. Ten westen hiervan bevond zich een complex dat o.a. een met kiezelstenen geplaveide voorhof en een zogenaamde *Antentempel* (een rechthoekig bouwsel, waarvan de muren der lange zijden vóór de voorwand uitsteken, zodoende een, vermoedelijk overdekte, voorhal (*in antis*) vormend). Fragmenten van een wierookstandaard en kuipvormige uithollingen

in de bodem in de onmiddellijke omgeving wezen op een offerplaats. Het complex moet dateren uit de tweede helft van het 3e mill. v. Chr. De opgraver vergelijkt het met uit het zuiden bekende type van het *Akitu*-heiligtom, dat eveneens buiten de muur was opgericht.

Op het centrale en hoogste punt van de tell werd onder een kleine heuvel een tweede tempelcomplex blootgelegd, waarvan de kern werd gevormd door een tweede *Antentempel* van ca. 5 bij 7 m., waarvan het niveau 2 m. hoger lag dan dat der omringende vertrekken. Bij dit bouwwerk vallen 4 bouwfases te onderscheiden, waarbij alleen de achterwand met het altaar ongewijzigd bleef (fig. 137). In de oudste laag ontdekte men bij het altaar twee grote vaten, een hoeveelheid beenderen, een platte schaal met een stenen hakmes en een votiefknops. In een iets latere periode bestond de uitrusting o.a. uit een grote schaal en drie platte kommen, welke in of voor de nissen rechts en links van het altaar werden aangetroffen, terwijl een grote ronde

Fig. 138. Figuur van een staande, mannelijk bidder, 17 cm. hoog.

Naar: *Tell Chuēra* 1963, *Abb. 12*

kruik vóór de rechter nis in de vloer was aangebracht. In een drietal kamers ten noorden van de cella werden in afvallagen, waarmee deze kamers later waren opgevuld, een aantal zeer belangrijke objecten gevonden: in de eerste plaats de fragmenten van een vatenstandaard van ca. 30 cm. hoogte en doorsnede, waarop op halve hoogte een fries was aangebracht dat taferelen uit het herdersleven (een herdersfiguur die een lam draagt, een parende geitebok, diverse viervoeters en als centrale figuur een naakte vrouwenfiguur naast een manlijke figuur) weergeeft. Vervolgens 15 fragmenten van een vijftal albasten votiefbeeldjes (fig. 138), in grootte variërend van 17 tot 35 cm. De beeldjes zijn van het type van de „staande bidder”, zoals dat uit Zuid-Mesopotamië, Mari en de streek van de Diyala bekend is. De hier gevonden exemplaren vertonen grote verwantschap met de bij de Diyala (o.a. te Ešnunna) aan het licht gekomen exemplaren. Zij moeten daarom omstreeks het midden van het 3e mill. v. Chr. (nauwkeuriger ca. 2600 v. Chr., oftewel in de zogenaamde „Mesilim-tijd”) worden gedateerd. De reeds direct vermoede samenhang met de *Antentempel* werd later bevestigd door de ontdekking van een fragment van één der exemplaren in het puin in een der nissen naast het altaar. De beeldjes met hun *Zottenrock*, hun weelderige haardracht, grote, gestyleerde baard en naar verhouding kleine, in gebedsgestus samengevouwen handen zijn, al dragen ze evenals die van de Diyala geen inscripties, een belangrijke aanwijzing voor de datering van de tempel; wel kan men uiteraard moeilijk vaststellen hoelang zij dienst hebben gedaan en of het importstukken of lokale producten zijn. In het laatste geval zouden zij een aanwijzing zijn voor een grote mate van sumerisch-akkadische invloed in deze noordelijke streken. De datering omstreeks 2600 v. Chr. vindt steun in enkele fragmentarische zegelafrollingen, die uit dezelfde periode stammen. Door deze vondsten werden een aantal eerdere dateringen, die de meeste vondsten in de zg. Akkadtijd plaatsten (ca. 2300 v. Chr.) gecorrigeerd.

Een opgraving aan de noordelijke rand van de muur van de bovenstad bracht eveneens een *Antentempel* aan het licht (9 bij 15 m.), met een trapopgang tussen de anten, waarvóór zich een offersteen en kuipvormige uit-hollingen voor het opvangen van het offerbloed bevonden. In tegenstelling met de *Antentempel* in het centrum van de tell, welke geheel uit gedroogde tichels was opgetrokken, was deze geconstrueerd van grote steenblokken op een postament van tichels. Even ten zuid-westen van deze tempel werd een zogenaamde knikas-tempel vrijgelegd, een der architectonische aanwijzingen voor bewoning van de tell in het begin van het tweede millennium.

Aan de zuidoostelijke rand van de muur rond de bovenstad werd een groot complex aan het licht gebracht, waarvan de functie nog niet duidelijk is. In het zuidelijkste gedeelte van dit opgravingsgebied kwam een monumen-

tale trap van grote steenblokken te voorschijn, met een breedte van 13 m. en tot dusver een hoogte van 5 m. De opgravers krijgen niet de indruk dat deze constructie tot een paleis, muur of poort behoort en overwegen de mogelijkheid van een trapopgang tot een tempel. Iets ten noordoosten hiervan kwam een monumentaal, van ruwe stenen opgetrokken terras te voorschijn van ca. 25 bij 16 m. bij een hoogte van 7 m., dat misschien als postament voor een bouwwerk heeft gediend. Ten noorden hiervan bevinden zich een aantal vertrekken die kennelijk een rituele functie hadden, daar er o.a. wierookstandaards, allerlei cultisch vaatwerk, plenginstallaties e.d. in werden aangetroffen. De ontdekking van enkele skeletten is nog raadselachtig; de opgravers denken aan de mogelijkheid van dodencultus, al wijst de positie en toestand der skeletten niet op een begraafing. In een van deze

Fig. 139. Een gedeelte van het fries van een rijk versierde wierookstandaard, aan het licht gekomen in een der vertrekken ten noorden van „Steinbau I”.

Naar: Tell Chuëra 1960, Abb. 25

vertrekken kwam een fragmentarische wierookstandaard te voorschijn, die naast de gebruikelijke versiering met rosetten en ingekraste bladermotieven in drie horizontale banden met reliëfs is getooid. Het hoofdmotief is een driemaal afgebeelde adelaar met leeuwenkop, in het sumerisch *Imdugud* genoemd (fig. 139), die gecombineerd is met twee op zijn vleugels staande leeuwen, een schorpioen, een slang, twee herten, en de figuur van een jager met dolk en valk(?), die twee gedode dieren in zijn handen houdt. De gehele voorstelling doet denken aan vroeg-sumerische motieven uit het midden van het 3e mill. v. Chr., de tijd waarin ook deze ruïnes zijn te dateren (de verschillende lagen bestrijken de tweede helft van het 3e mill. v. Chr., van de zg. Mesilim-tijd tot in de Akkad-tijd, 26e-23e eeuw v. Chr.). Daar tot dusver — ook in een nabijgelegen woonkwartier waar veel terracottas (dierfiguurtjes, ten dele op wielen, naakte vrouwenfiguurtjes e.a. (fig. 140))

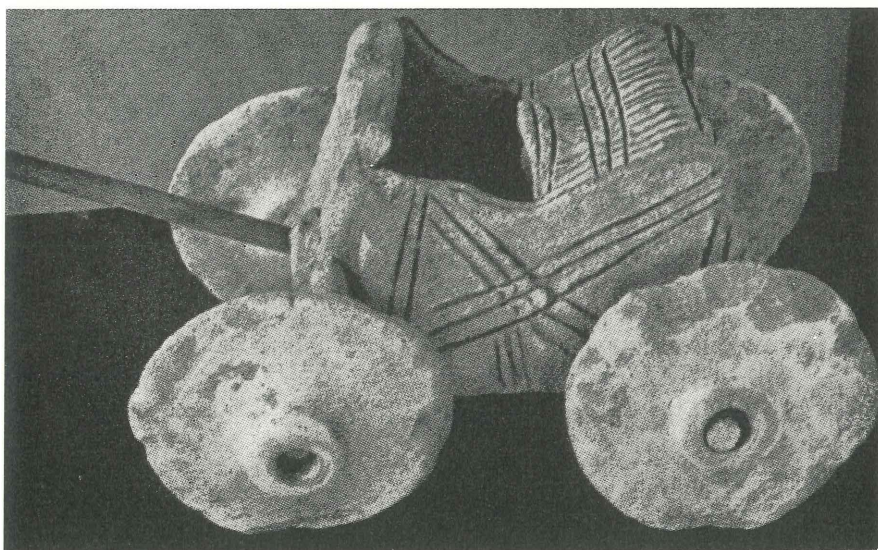

Fig. 140. Terrakotta-model van een vierwielige wagen, waarvan de achterzijde overdekt is. Uit het woonkwartier te Tell Chuëra.

Naar: *Tell Chuëra* 1958, Abb. 44

en vaatwerk aan het licht kwamen — geen inscripties zijn ontdekt, is de oude naam van de tell nog niet bekend. Wel duidelijk is dat er een zeer belangrijke stad onder schuil gaat, welke gedurende het 3e mill. v. Chr. een bloeiperiode doormaakte.

A. MOORTGAT, *Archäologische Forschungen der Max. Freiherr von Oppenheim-Stiftung im Nordlichen Mesopotamien*, 1955; 1956; A. MOORTGAT, *Tell Chuëra in Nordost-Syrien. Grabungskampagne* 1958, 1959, 1960-1961, 1962-1963.

Tell al-Rimah

Tell al-Rimah, „heuvel der lanssen”, is een ruïneheuvel in de vorm van een afgeronde rechthoek, met zijden van ca. 500 m. lengte. Hij bevindt zich ruim 60 km. ten westen van Mosul en ten zuid-oosten van het Sindjar-gebergte. Sinds 1964 is hij object van onderzoek van een Engels-Amerikaanse expeditie, uitgaande van de British School of Archaeology in Iraq en het University Museum te Philadelphia, welke onder leiding staat van DAVID OATES en THERESE HOWARD CARTER.

De ruïne bevindt zich in een hoogvlakte welke zeer rijk is aan tells, waarvan er enkele tientallen in de omgeving met het blote oog zijn te ontdekken. Een archaeologische survey van de omgeving bracht aan het licht dat de meeste sporen van bewoning dateren uit de perioden Nineve-5 (midden 3e mill. v. Chr.), het begin van het 2e mill. (oud-assyrische rijk; ommuurde steden werden toen blijkbaar op enige afstand van het gebergte in de vlakte gesticht werden), de 8e-6e eeuw v. Chr. (laat-assyrische tijd, met open dorpen in de vlakte) en de parthische tijd (iets naar het zuiden ligt het parthische centrum Hatra). In dit gebied neemt Tell al-Rimah een strategische positie in, waardoor het het omliggende cultuurland en de handelsroute van Assur naar het westen kan controleren.

Reeds aan de oppervlakte kon men de sporen van een drietal cultuurniveaux onderkennen: een lage, ommuurde benedenstad, een acropolis-achtige centrale tell van ca. 100 bij 100 m., waarvan het westelijke gedeelte zich als een afzonderlijke heuvel verheft tot een hoogte van ca. 30 m. boven de vlakte. Op de rand van dit hoogste gedeelte werd de spade in de grond gezet en reeds spoedig bleek dat hier een omvangrijke tempel gestaan had. Men stootte op een grote hof, waarvan de noord- en westzijde werd gevormd door een facade van half vrijstaande zuilen, inspringende nissen en een zwart geverfde bitumen lambrizing. De muren staan hier en daar nog enkele meters hoog overeind. In de westmuur bevindt zich het eigenlijke heiligdom, waarvan tot dusver alleen nog de entree met voorcella is vrijgelegd. Men kon drie bouwfases onderscheiden, welke vallen in het begin, midden en einde van het tweede millennium (oud-assyrische, hurritische en middel-assyrische tijd; ca. 1800, 1500 en 1300 v. Chr.). Gedurende de oudste periode was de tempel het indrukwekkendst; in de latere fasen werd de hof overbouwd met (woon?)vertrekken, en was de bouwwijze minder solide. De oudste fase is te vergelijken met die van de in Aššur door Šamši-Adad gebouwde Ištar-tempel, naar welke periode ook het aardewerk wijst. De middenperiode is die van de Hurrieten, wier macht zich concentreerde in het Mitanni-rijk, welks grens in deze omgeving moet hebben gelopen.

Uit deze periode dateert een levensgrote, uit kalksteen gebeitelde kop van een beschermgenius (misschien Humbaba, fig. 141), welke bij de ingang tot de voorcella werd aangetroffen. De hof zelf bleek overdekt te zijn met vertrekken, waarin tal van voorwerpen uit frit vervaardigd, werden aangetroffen, kennelijk bij een haastig vertrek zonder meer achtergelaten. D. CROWNOVER, die er een speciale studie aan wijdde, vermoedt dat de voorwerpen — vervaardigd van een gebrand, wit, kristalachtig materiaal, dat op faience lijkt — vanwege hun grote aantal en hun typen (met name zelf-

Fig. 141. Kalkstenen kop van een beschermgenius, welke de ingang tot de antecella van de tempel te Tell al-Rimah flankeerde.

Naar: Expedition VII, 1, p. 41

doosjes, amuletten, rosetten, maskertjes, naakte vrouwenfiguurtjes, e.d.) thuis hoorden in een met de tempel gelieerde „souvenirwinkel”. Qua type zijn ze te vergelijken met vondsten te Nuzi gedaan.

Op het lagere gedeelte van de centrale tell werd in het zogenaamde „paleisgebied” eveneens een klein heiligdom vrijgelegd. In de bouwfase uit het midden van het 2e mill. ontdekte men op een bepleisterde lemen bank

Fig. 142. Stenen zitbeeldje van een vrouwenfiguur, *in situ* aangetroffen op een bank van het heiligdom in het „paleisgebied”.

Naar: *Expedition VII*, 1, p. 38

een ruw uitgevoerd, zittend vrouwenbeeldje (fig. 142), dat tot de uitrusting van de cella behoorde. Enkele van de vertrekken ermee geassocieerd hadden een plafond in de vorm van een uit tichels geconstrueerd tongewelf, dat o.a. in de grafbouw te Aššur werd toegepast. Dit is het oudste voorbeeld van deze bouwtechniek — later veel toegepast, o.a. in de boog van Ktesiphon — en doet veronderstellen dat dit een mesopotamische uitvinding was.

Naast talrijke kleinere vondsten als zegelcilinders, terracottas, aardewerk, e.d. zijn vooral de inscripties belangrijk. Zij vallen in drie groepen uiteen, welke corresponderen met de drie bouwfases. In een testsleuf, bedoeld om

de stratigrafie vast te stellen, werden vlak boven de maagdelijke bodem twee spijkerschrifttabletten gevonden, welke sterk doen denken aan de Marieteksten, en evenals deze o.a. westsemitische namen bevatten (het zijn rantsoenlijsten). In het tempelgebied werden in lagen uit de middelste cultuurfase twee tabletten ontdekt met talrijke hurritische namen (ca. 15e eeuw v. Chr.). Aan de zijkant van de centrale tell werd vlak onder de oppervlakte een kruik ontdekt welke een dertigtal tabletten bevatte, gedateerd in de tijd van Salmanasar I (ca. 1300 v. Chr.). De inhoud heeft betrekking op juridische transacties en handel in koper, tin en graan.

Zo werd reeds tijdens de eerste campagne duidelijk dat in deze ruïneheuvel alle fasen der oudere assyrische geschiedenis vertegenwoordigd zijn (de zeer geringe sporen van bewoning tijdens de laat-assyrische tijd doen voor deze periode niet veel vondsten verwachten). De hoop is dan ook gerechtvaardigd dat verdere opgravingen nieuw licht zullen werpen op de geschiedenis en cultuur van de drie genoemde perioden.

Tijdens de tweede campagne kwam in het tempelgebied een ziqqurrat te voorschijn; voorts ontdekte men ca. 100 tabletten uit de 13e eeuw v. Chr.

D. OATES, *Excavations at Tell al-Rimab. A Summary Report*. Sumer 19. 1965, p. 69v.; T. H. CARTER, *Early Assyrians in the Sinjar*. Expedition 7. 1964, p. 34v.; D. CROWNOVER, *Some Frit from Northern Mesopotamia*, ibidem, p. 43v.; S. LLOYD, *Some Ancient Sites in the Sinjar District*. Iraq 5, 1938, p. 123v., p. 137 no. 29, en fig. 3.

K. R. VEENHOF

NOGMAALS NUBIË

Reeds meermalen is in ons bulletin de aandacht gevestigd op de archaeologische activiteit in het voormalige Nubië, gestimuleerd door de UNESCO, onder de dreiging van een op handen zijnde stijging van het water in de Nijl (vgl. *Phoenix* I, 11; VII, 66v.; IX, 157v.; X, 141v., 147v.; XI, 205v.). Al passeerden veel ruïnes, monumenten en ontdekkingen de revue, het beeld van de archaeologische activiteit in en de cultuurgeschiedenis van het bewuste gebied bleef hierbij noodzakelijkerwijze nogal fragmentarisch, en de meeste overzichten geven een geografische classificatie der vondsten. Het is verheugend dat een der grote kenners van dit gebied, zelf ca. 30 jaar lang betrokken bij de opgravingswerkzaamheden ter plaatse, zich tot taak gesteld heeft „for the general reader” een systematisch en boeiend overzicht te geven van de geschiedenis der ontdekkingen en cultuur van Nubië. We doelen op het zojuist verschenen boek van Prof. WALTER B. EMERY, *Egypt in Nubia* (London, Hutchinson, 1965, 8vo, geb., 264 pag., 32 pl., 50 fig., f 26.—). Dit fraai gedrukte werk bestaat uit drie delen. Een inleiding beschrijft het

land en de consequenties van het construeren van de Assuan Dam. Het tweede gedeelte geeft een overzicht van de archaeologische exploratie, beginnend met de eerste survey van het einde der vorige eeuw — gestimuleerd door de bouw in 1898 van de eerste Assuan Dam — en eindigend met de meest recente werkzaamheden door tal van expedities. Prof. EMERY, die bij vele opgravingen zelf betrokken was, geeft een boeiend relaas van de werkwijze en resultaten der tweede survey, culminerend in zijn ongedachte ontdekking der rijke koningsgraven van het zg. X-groep volk, te Ballana en Qustol (p. 35-122). Het derde gedeelte „Outline of Nubian History” beschrijft de opeenvolgende culturen van Nubië vanaf de archaische periode tot aan de komst van de Islam. De mysterieuze A-, B- en C-groep volken krijgen hierin archaeologisch gestalte en de militaire en culturele invloed van het faraonische Egypte (met name uitkomend in de talrijke thans ver-

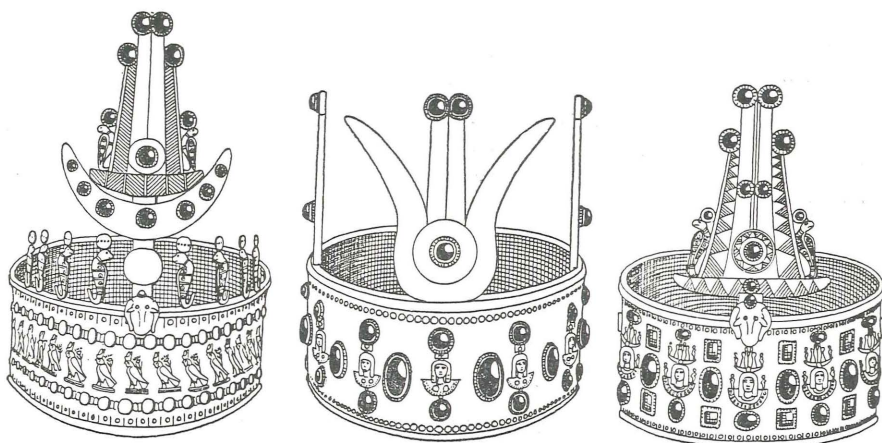

Fig. 143. Gereconstrueerde modellen van kronen uit de koningsgraven van het X-groep volk, gevonden bij de opgravingen te Ballana en Qustol.

Naar: Emery, *Egypt in Nubia* p. 80

maarde tempels en de reusachtige grensforten uit de tijd der XIIe dynastie, waarvan Prof. EMERY zelf het best bewaarde specimen te Buhen blootlegde) wordt in zijn historische ontwikkeling op de voet gevolgd. De laatste capita beschrijven de geschiedenis en beschaving van het meroitische rijk en het X-groep volk, dat in de 4e en 5e eeuw n. Chr. zijn grootste bloeiperiode doormaakte, zo rijk gedocumenteerd in de vorstengraven.

Aan het bekendste monument van het faraonische Nubië, de tempels van Abu Simbel zijn twee nieuwe publicaties gewijd. De fotograaf en amateur-egyptoloog WILLIAM MACQUITTY heeft in zijn bijzonder fraai uitgegeven

boek (*Abu Simbel*, London, Macdonald Ltd, 1965, 4to, 192 pag., 133 fotos, waarvan 48 in kleuren, geb., f 46.—) een indruk willen geven van de oorspronkelijke schoonheid van de tempels in hun natuurlijke omgeving, een indruk welke men in de toekomst zal moeten missen. Zijn fotoreportage geeft een prachtige indruk van Abu Simbel, met zijn inwendige sculptuur en muurschilderingen, terwijl hij tevens in de gelegenheid geweest is opnamen te maken in de graven van Nefertari en Ramses II. In het inleidende gedeelte bespreekt hij enkele aspecten van de egyptische godsdienstige opvattingen, van tempels en pyramiden, met speciale aandacht voor Ramses bouwwerken nabij Thebe. Hij beëindigt zijn vooral om het fotomateriaal te waarderen boek, met een beschrijving van de plannen ter redding van Abu Simbel (ook zelf stelde hij een revolutionair plan voor, waarvan hij op pag. 184-5 verantwoording aflegt).

Van geheel andere aard is het zeer gedocumenteerde werk van LOUIS A. CHRISTOPHE, *Abou-Simbel et l'épopée de sa découverte* (Brussel, 1965, P. F. MERCKX — La Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, gr. 8vo, 270 pag., 30 pl.) dat in eerster instantie de geschiedenis wil nagaan van de oude onderzoekers en egyptologen, die het tempelcomplex ontdekten en aan de vergetelheid ontrukten. Het met talrijke historische afbeeldingen verrijkte boek biedt een stuk boeiende geschiedenis der egyptologie en geeft daarbij zeer veel informatie over de vondstomstandigheden, de aard van de bouwwerken en de wijze waarop de onderzoekers deze feiten hebben geïnterpreteerd.

BOEKENNIEUWS

Mesopotamië

Het aantal boeken over het oude Mesopotamië, geschreven voor niet-specialisten is meestal betrekkelijk gering geweest. Dat er met name de laatste jaren enige verandering in deze situatie is ingetreden, maakt het aantrekkelijk ter informatie van onze leden, bij een aantal van deze uitgaven nader stil te staan.

De **cultuurgeschiedenis** in de ruimste zin des woords is het onderwerp van verscheidene studies, waarvan allereerst dient te worden genoemd A. L. OPPENHEIM, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization* (Chicago University Press, 1965, 8vo, 433 p., f 32.—). De auteur, een der beste kenners der babylonisch-assyrische beschaving, geeft in dit originele en t.o.v. veel gangbare meningen kritische boek, welbewust geen eindeloze opsomming

van feiten en poogt evenmin een gesloten, synthetisch exposé van de mesopotamische cultuur te geven. Het in de titel welbewust gekozen woord „portret” wil aanduiden dat hij een aantal min of meer losstaande, dominerende facetten van deze cultuur uitkiest, waarbij hij naar voren laat komen hoe de typische karaktertrekken van deze beschaving — die overigens niet als een gesloten eenheid wordt gepresenteerd — zich op verschillende gebieden manifesteren. De keuze werd hierbij o.a. bepaald door het belang en de mate van kenbaarheid — afhankelijk van de hoeveelheid en bevatelijkheid van het textmateriaal en de archaeologische vondsten — der feiten. Hij poogt daarbij een antwoord te vinden op een aantal grondvragen der assyriologie en der culturele anthropologie, als hij o.a. handelt over: de sociale structuur en zijn historische ontwikkelingen, de verstedelijking, de positie van de koning, de betekenis van het godenbeeld, de techniek der omenduiding, de positie en creatieve prestaties van de schrijverskaste, de geest der babylonische wetenschap (medisch, mathematisch, astronomisch) en het kunstambacht. Ook de historische vragen en het geografische en ethnische kader worden onderzocht in deze fraaie uitgave, die in enkele appendices een uitvoerig notenmateriaal, een waardering der bestaande literatuur, een „glossary of names and terms”, uitvoerige historische tabellen en zeer gedetailleerde indices biedt.

Twee belangrijke kleinere studies op dit gebied, reeds lang geleden verschenen, werden dit jaar herdrukt door de Wissenschaftliche Buchgesellschaft te Darmstadt (met enkele aanvullende opmerkingen; 8vo, 130 p., f 10.— voor leden). Het betreft B. LANDSBERGER, *Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt* en W. VON SODEN's *Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft*.

Zeer veel materiaal bevat voorts de verzamelband *Kulturgeschichte des Alten Orient*, uitgegeven door H. SCHMÖKEL (Kröner Taschenausgabe 298, Stuttgart 1961, kl. 8vo, 778 pag., f 20.—). In deze rijk gedocumenteerde uitgave behandelt SCHMÖKEL zelf op p. 1-310 Mesopotamië in twaalf capita, waarin een helder overzicht wordt geboden van de resultaten der assyriologische wetenschap (de rest van het boek behandelt het Hethietenrijk, Syrië-Palestina en Urartu). De beschaving van het oude Mesopotamië wordt — meestal in verbinding met een historische exposé — ook behandeld in het omvangrijke werk van de assyrioloog H. W. F. SAGGS, *The Greatness that was Babylon. A sketch of the ancient civilization of the Tigris-Euphrates Valley* (London, Sidgwick and Jackson, 1962, 8vo, 562 pag., 62 pl., f 32.—). GEORGES ROUX gaf een zeer leesbare samenvatting in zijn boek *Ancient Iraq* (London, Allen and Unwin, 1964, 430 p., 32 pl., f 25.—; vertaald uit het frans). Een schets der cultuurgeschiedenis bood de archaeo-

loog BURCHARD BRENTJES in zijn *Land zwischen den Strömen* (Leipzig, 1963, 196 p., 40 pl.). Bizardere aandacht voor de sociale aspecten in het raam der akkadische cultuur treft men aan in *Gesellschaft und Kultur des Alten Mesopotamien* van de rechtshistorikus-assyrioloog JOSEF KLIMA (Praag, Artia, 1964, 292 p., 32 pl., f 15.—). De door Prof. M. A. BEEK uitgegeven *Atlas van het Tweestromenland* (Elsevier, 1960, 4to, 164 p., 300 afb. en 18 kaarten, f 37.—) biedt een goed overzicht van de cultuur, geschiedenis en geografie, aan de hand van fraai fotomateriaal en waardevolle kaarten.

Naast deze algemene werken zijn er die speciale thema's of gebieden behandelen. De bekende sumeroloog SAMUEL NOAH KRAMER vatte zijn onderzoekingen samen in een nieuw boek *The Sumerians, their history, culture and character*, dat op zeer overzichtelijke wijze een schat van gegevens biedt, en met name veel vertaalde originele teksten bevat (Chicago, University Press, 1963, 355 p., 16 pl., f 32.—). In pocketvorm werd zijn *Sumerian Mythology* heruitgegeven (Harper Torchbook, 1961). De Assyriërs waren het thema van een boek van J. LAESSØE, *People of Ancient Assyria. Their Inscriptions and Correspondence* (London, Routledge — Kegan Paul, 1963, 169 p., 16 pl., f 16.—) een boek dat facetten uit de geschiedenis van het assyrische rijk, vanaf de tijd der Mari-brieven tot in de 7e eeuw v. Chr., belicht. Het dagelijkse leven werd behandeld door H. W. F. SAGGS, in zijn *Everyday Life in Babylonia and Assyria* (London, Batsford, 1965, 207 p., 115 ill., f 11.—) dat na de geschiedenis der ontdekkingen en het historisch verloop van Mesopotamië getekend te hebben, aandacht schenkt aan: het leven aan het hof te Mari, de schrijver en de school, de politieke en militaire organisatie van het assyrische rijk, kunst en ambacht, wetten, Nebukadnezars Babylon en de godsdienst. Het boek dat veel materiaal biedt beantwoordt niet geheel aan de titel, daar veel zaken erin behandeld weinig met „daily life” hebben te maken. Daarvoor zou men i.p.v. naar koningsinscripties, officiële religieuze documenten en de „wet” van Hammurabi, meer moeten terugrijpen op privé-brieven, juridische documenten en archaeologische vondsten van dagelijkse gebruiksvoorwerpen. Naast dit boek kan nog gewezen worden op het in 1959 verschenen werk van H. CONTENAU, *Zo leefden de Babyloniërs en Assyriërs ten tijde van Nebukadnezar* (Hollandia, Baarn, 307 pag.).

Voor de **geschiedenis** van Mesopotamië staan thans twee zeer waardevolle uitgaven ter beschikking. Ten eerste de nieuwe *Fischer Weltgeschichte: Die Altorientalischen Reiche*. Het tot dusver verschenen eerste deel behandelt de geschiedenis van Mesopotamië van de aanvangen tot het midden van het 2e mill. (de zg. Kassietentijd). Medewerkers als A. FALKENSTEIN, D. O. EDZARD en J. BOTTÉRO, staan borg voor een zeer deskundig en up to date

exposé, dat bovendien vrij gedetailleerd is, en in dit eerste deel 200 pag. omvat (het resterende gedeelte is aan de oudste geschiedenis van Egypte gewijd en geschreven door J. VERCOUTTER). De Mesopotamische geschiedenis komt ook in twee andere delen van deze reeks ter sprake: *Die Mittelmeerwelt im Altertum*, waarvan deel I (*Griechen und Perser*) Mesopotamië in de Perzische tijd behandelt, terwijl deel II (*Der Hellenismus und der Aufstieg Roms*) het Nabije Oosten in de hellenistische tijd beschrijft. De prijs van deze delen, resp. no. 2, 5 en 6 van de *Fischer Weltgeschichte* bedraagt ± f 5.— De tweede uitgave op dit gebied is de herschreven *Cambridge Ancient History* vol. I en II. De op Mesopotamië betrekking hebbende gedeelten, voorzover thans verschenen, zijn grotendeels van de hand van C. J. GADD, en bestrijken ongeveer dezelfde periode als het eerste deel van de *Fischer Weltgeschichte*. De behandeling is hier nog uitvoeriger. De herschreven capita zijn afzonderlijk verkrijgbaar voor prijzen variërend van f 4.— tot f 7.— De latere mesopotamische geschiedenis werd in dit werk niet herschreven: deel III, *The Assyrian Empire*, werd onveranderd herdrukt.

Op het gebied van de **kunstgeschiedenis** is een hele reeks van uitgaven te vermelden, die met elkaar wedijveren in schoonheid van illustratiemateriaal en vormgeving. De franse archaeoloog A. PARROT publiceerde twee bijzonder fraaie delen onder de titels *Sumer* en *Assur* (Parijs, Gallimard, 1960-1961, beide met ca. 400 pag. en 400 foto's; ook in duitse versie uitgekomen; prijs ca. f 80.—). EVA STROMMINGER verzorgde de uitgave van *Fünf Jahrtausende Mesopotamiën*, bestaande uit bijzonder fraaie foto's van MAX HIRMER en een zeer systematische en uitgebalanceerde commentaar in het textgedeelte, dat tevens veel tekeningen en plattegronden bevat (Hirmer Verlag, 1962, 140 p., 280 pl., f 85.—). L. WOOLLEY verzorgde het deel *Mesopotamië — Voor Azië*, in de serie „Kunst der Wereld”, waarvan de nederlandse versie werd uitgegeven door Elsevier (1962, 260 p., vele kleurenplaten, f 32.—). Zeer overzichtelijk en grondig is de behandeling van dit onderwerp door J. A. H. POTRATZ, in zijn *Die Kunst des Alten Orient. Babylonien und Assyrien, Alt-Syrien, Alt-Anatolien und das Alte Persien* (Stuttgart, Kröner Verlag, 1961, 8vo, geb., 438 pag., 106 afb., 80 pl., f 20.—), waarvan p. 1-295 betrekking heeft op Mesopotamië.

Enkele gebieden der kunst ontvingen speciale aandacht. De *rolzegels* en hun afrollingen kan men thans weer bestuderen aan de hand van het zojuist herdrukte standaardwerk van de archaeoloog HENRI FRANKFORT, *Cylinder Seals. A documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*. (Gregg Press, 1965, geb., xlviii + 330 p., 47 platen, f 60.—). Een populaire uitgave, vooral om het fotomateriaal de moeite waard, is D. J.

WISEMAN — W. FORMAN, *Götter und Menschen im Rollsiegel Westasiens* (Praag, Artia, 2. j. 170 p., 120 pl., f 25.—). De zegels der oudste perioden werden door de huidige conservator van de vooraziatische afdeling van het Louvre, P. AMIET, bestudeerd in het monumentale werk *La Glyptique Mesopotamienne Archaïque* (Parijs, 1961, 4to, 455 p., 113 pl.). Een andere studie die zich met de oudste, voornamelijk prehistorische kunstvormen bezig houdt is BEATRICE L. GOFF, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia* (Yale University Press, 1963, 4to, 276 p., 723 fig., f 70.—). De assyrische paleisreliëfs vormen het thema van een uitgave van R. D. BARNETT en W. FORMAN, *Assyrische Palastreliëfs* (Praag, Artia, ca. 1960, 4to, 40 p., 173 pl., f 40.—), met bijzonder fraai en deskundig toegelicht fotomateriaal.

Op het gebied van de **archaeologie**, in de zin van opgravingswetenschap, zijn minder uitgaven te vermelden. Behalve de onder de vorige rubriek genoemde werken, die zich ten dele ook hiermede bezighouden (PARROT, STROMMINGER, GOFF) noemen we het fraaie werk van S. LLOYD, *Mounds of the Ancient Near East* (Edinburgh University Press, 1963, 120 p., 30 pl., f 16.—) dat met speciale aandacht voor Mesopotamië handelt over ontstaan, selectie en opgravingsmethodiek van een tell, en in aansluiting daarop de belangrijkste ruïneheuvels in Mesopotamië en Anatolië, die voorwerp waren van archaeologisch onderzoek, bespreekt. Speciaal aan de oude stad Ur gewijd is een uitgave van EVA STROMMINGER, *Ur* (Hirmer Verlag, 1964, 48 p., 40 pl., f 14.—) dat een goed overzicht geeft van de ontdekkingen te Ur aan de hand van fraaie foto's van MAX HIRMER, en met behulp van talrijke plattegronden met name de bouwwerken der oude stad bespreekt. Een aantal der belangrijkste archaeologische vondsten worden in boek van ca. 50 korte hoofdstukken besproken door H. SCHMÖKEL, *Funde im Zweistromland* (Göttingen, 1963, 320 p., 40 pl., f 18.—), waardoor op levendige wijze een indruk gegeven wordt van de veelzijdige cultuur van Mesopotamië en de ervaringen der archaeologen. Een archaeologisch-historische interpretatie van de vroegste geschiedenis van Noord-Mesopotamië geeft A. J. JAWAD in zijn studie *The Advent of the Era of Townships in Northern Mesopotamia* (Brill, 1965, geb., 130 p., f 18.—) dat het ontstaan der oudste landbouwnederzettingen en stedelijke agglomeraties in Noord-Mesopotamië onderzoekt, en hun culturele en sociale ontwikkeling, welke zich zou onderscheiden van die in het zuiden van Mesopotamië, analyseert.

De oud-mesopotamische **literatuur** is nog steeds een voor niet-specialisten vrij moeilijk toegankelijk gebied. Wel verschenen er gedurende de afgelopen jaren diverse grote uitgaven van litteraire en niet-litteraire teksten (de wijsheidsteksten werden uitgegeven door W. G. LAMBERT in zijn *Babylonian Wisdom Literature*; diverse sumerische hymnen, mythen, epen en een col-

lectie spreekwoorden werden bewerkt; koningsinscripties werden uitgegeven; verzamelingen brieven toegankelijk gemaakt — de Maribrieven — of opnieuw bewerkt — het eerste deel van het corpus van oud-babylonische brieven van de hand van Prof. F. R. KRAUS) maar goed toegankelijke, gecommenteraarde vertalingen der omvangrijke literatuur, ook bestemd voor niet-specialisten, zijn vrij zeldzaam. Twee reeds vroeger verschenen boeken bieden nog het meeste materiaal: PRITCHARD's *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* en *Sumerische und Akkadische Hymnen und Gebete* van A. FALKENSTEIN en W. VON SODEN (Zürich, 1956). Een selectie uit de religieuze literatuur vindt men in de serie *Sources Orientales*, waarvan tot dusver zes delen verschenen (zie Phœnix XI. 1, pag. 236). Mythologische teksten vindt men eveneens in het door S. N. KRAMER uitgegeven deel *Mythologies of the Ancient World* (New York 1961, Harper Torchbook A 229). Ook zijn boek *The Sumerians* (zie boven) bevat veel vertalingen van teksten. Het *Gilgames Epos* is behalve in de uitgave van Prof. DE LIAGRE BÖHL (3e druk 1958) toegankelijke in de uitgave SCHOTT-VON SODEN in de Reclam-Verlag (pocketuitgave, 1958) en in de herdruk van het werk van A. HEIDEL, *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels* (van 1946; herdruk in Phœnix Pockets, University of Chicago Press, 1963, f 8.—). E. SOLLBERGER, *The Babylonian Legend of the Flood* (British Museum, 1962, 32 p., 16 pl., f 3.—) behandelde op populaire wijze een aspect uit dit epos. De vrij talrijke nieuwe teksten en studies aan dit epos gewijd maken een nieuwe uitgave zeer gewenst. Het zogenaamde scheppingsepos, *Enuma Eliš*, kan men bestuderen in een herdruk van een boek van A. HEIDEL, *The Babylonian Genesis* (1942; herdruk Phœnix Pockets, University of Chicago Press, 1963, p. 133, 154 p., XII pl., f 6.—). Een nieuwe bewerking van dit epos is toegezegd door W. G. LAMBERT. De bekende wetsverzamelingen van Mesopotamië vindt men in nederlandse vertaling bijeen in het boek van Dr. H. A. BRONGERS, *Oud Oosters en Bijbels Recht* (1960, 208 pag.). Niet ten onrechte — zoals uit het bovenstaande blijkt — verklaart OPPENHEIM in zijn boek op p. 382 dat een assyriologische pendant van de „Loeb Classical Library” een ernstig desideratum blijft, daar zo'n uitgave voor de wetenschap der assyriologie vermoedelijk van meer belang zou zijn dan de resultaten van diverse zeer kostbare opgravingen.

Van de wetenschap der **assyriologie**, zijn problemen, werkwijze en doelstellingen krijgt men een goed overzicht in het boekje van P. GARELLI, *L'Assyriologie* (in de serie Que Sais-Je?; Parijs, Presses Universitaires, 1962). De beginfase van deze tak van wetenschap en de avontuurlijke onderzoeken van een der assyriologische pioniers komen tot nieuw leven in een duitse, door H. SCHMÖKEL geannoteerde heruitgave van het befaamde *Nine-*

veh and its Remains van HENRY AUSTEN LAYARD, onder de duitse titel *Auf der Suche nach Nineve* (München, C. H. Beck, 1965, 8vo, 317 pag., f 19.—).

Woordenboek der Oudheid

Het is een goede gedachte geweest van de Uitgeverij Romen en Zonen te Roermond te besluiten tot de uitgifte van een groots opgezet „Woordenboek der Oudheid”. Zij zal daarbij zeker aangemoedigd zijn door de goede ontvangst welke haar „Bijbels Woordenboek” ten deel viel. Het nieuwe woordenboek, dat een omvang van ca. 1000 bladzijden (8 afl.) zal krijgen (intekenprijs f 11.25 per afl. van 96 pag.) staat onder redactie van Dr. G. BARTELINK (vroege Christendom), Prof. Dr. M. A. BEEK (oude Nabije Oosten), Dr. G. BOUWMAN (Nieuwe Testament), Dr. J. NUCHELMANS (Grieken en Romeinen), Prof. Dr. J. VERGOTE (Egypte) en Dr. A. VAN DEN BORN (technische redactie). Het fraai gedrukte werk is opgezet volgens het systeem van trefwoorden; een slotgedeelte zal in de vorm van een alfabetisch register de onderlinge samenhang der trefwoorden trachten te ontsluiten.

De nieuwe opzet van dit woordenboek bestaat hierin dat het naast de gebieden van de klassieke oudheid, het O.T. en het vroege christendom, ook de beschavingen van het oude Nabije Oosten en Egypte wil omvatten, om zo onderlinge eenheid en verschillen beter tot zijn recht te laten komen. Chronologisch reikt de stof tot ca. de 5e eeuw n. Chr., en geografisch omvat het werk het gebied, bestreken door de hellenistische wereld en het romeinse imperium, met inbegrip van Iran en Arabië. De artikelen zijn informatief en in het algemeen up to date. De meeste zijn voorzien van een literatuuropgave, die kan helpen bij verdere oriëntatie in een bepaalde problematiek. Illustraties (met name plattegronden, kaarten en tabellen) zijn alleen daar toegevoegd, waar zij de tekst wezenlijk verduidelijken.

Het binnen de gezichtskring brengen van het Oude Nabije Oosten maakt dit werk voor leden van Ex Oriente Lux interessant. Twee van de bestuursleden van ons Genootschap hebben zitting in de redactie. De artikelen op dit gebied bieden een oriëntatie in beknopte vorm over tal van belangrijke aspecten van het Oude Nabije Oosten. Zij die zich speciaal voor dit gebied interesseren zullen misschien de mening toegedaan zijn dat de behandeling der trefwoorden betrekking hebbende op de Klassieke Oudheid, het O.T. en N.T., zowel absoluut als relatief, uitvoeriger is. Vrij kort zijn b.v. de artikelen Achaemeniden, Akkad/Akkadiers, Amorieten/Amurru, terwijl de artikelen Acropolis, Acrostichon, Amphiclyonie, Annalen e.a. zich beperken

tot de gegevens uit de klassieke wereld. Dat men vergeefs zoekt naar trefwoorden als Adoptie, Altaar en Amulet hangt samen met het gevolgde systeem, waarbij deze zaken vermoedelijk in het alfabetische register zullen worden opgenomen. Anderzijds dient men zich te realiseren dat de redactie zich noodgedwongen beperkingen moest opleggen, welke volgens de aankondiging met name finesses van recht, mythen en sagen, details der techniek, aspecten van het particuliere leven, gebruiksvoorwerpen, flora en fauna zullen betreffen. De aandacht blijkt met name op historische, geografische, literaire, godsdienst-historische en kunsthistorische feiten geconcentreerd te zijn.